

Türkiye’de Din Sosyolojisi Ders Kitaplarının Konuları ve Değişimi (1943-2011): İlkel Din Teorileri ve Laiklik Konuları Bağlamında Bir Değerlendirme

Vejdi BİLGİN | <https://orcid.org/0000-0002-2161-4875>

Prof. Dr. | Yazar | vbilgin@uludag.edu.tr

Bursa Uludağ Üniversitesi | <https://ror.org/03tg3eb07>

Din Sosyolojisi | Bursa, Türkiye

Öz

Türkiye’de ilk sosyoloji kürsüsü Dârülfünûn’a 16 Aralık 1913’te tayin edilen Ziya Gökalp tarafından kurulmuş, gerek Ziya Gökalp gerekse onun halefi olan Necmettin Sadık (Sadak) din sosyolojisi konularını da içeren dersler vermiş, hatta ders notları hazırlamışlardır. Türkiye Cumhuriyeti’nin kurulmasından sonra Muallim Mektepleri ve liselere Sosyoloji dersleri konulmuş, dersin programında “din”e yer verilmiştir. İlk Din Sosyolojisi kitabı Hilmi Ziya Ülken tarafından kaleme alınmıştır (1943), ancak resmi olarak Din Sosyolojisi dersi 1949’da kurulan Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi ile başlamıştır. İlahiyat Fakültesi’nde ders veren ilk hocalar felsefe ve hukuk kökenlidir, ilâhiyatçı değildir. Mehmet Karasan ders notları hazırlamış, Mehmet Taplamacıoğlu biri *Giriş* olmak üzere iki Din Sosyolojisi kitabı kaleme almıştır (1961 ve 1963). İ. Turgut Ulusoy İmam Hatip Okullarında okuttuğu notları *İslâm Felsefesi ve Din Sosyolojisi* başlığıyla kitaplaştırmış (1971), sosyolog Âmiran Kurtkan Bilgiseven ders kitabı olarak okutulmasa da *Din Sosyolojisi* kitabı yazmış (1985), nihayetinde 1990’dan itibaren ilâhiyat kökenli din sosyologlarının kitapları neşredilmeye başlanmıştır. Bu çalışmanın amacı, kronolojik bir sıra içerisinde din sosyolojisi ders kitaplarının konu başlıklarını ortaya koymak, örnek iki konu çerçevesinde akademik söylemdeki değişimi analiz etmektir. Çalışmanın temel problemi Türkiye’deki din sosyolojisi kitaplarının yazımında hangi akademik ve siyasal faktörlerin etkin olduğunu ortaya koymaktır. Nitel araştırma yöntemlerinden eleştirel söylem analizinin kullanıldığı çalışmada öncelikle resmi müfredattaki Sosyoloji ve Din Sosyolojisi dersleri tespit edilmiş, daha sonra ders kitapları, ders notları veya genel kitaplar incelenmiştir. Çalışma 1943-2011 yılları arasında Türkçe olarak telif edilen Din Sosyolojisi kitapları ile sınırlı olup derlemeler ve tercümeleler kapsam dışında tutulmuştur. Hem Osmanlı hem de modern Cumhuriyet döneminde üniversiteler devlet eliyle kurulmuş ve denetlenmiştir. Dolayısıyla ideal anlamda bir akademik özerklik olmadığı gibi üniversite hocaları yeni rejimin kültür politikalarını ders kitaplarında işlemekten geri durmamışlardır. Din Sosyolojisi ders kitapları yazılırken Milli Eğitim Bakanlığının Muallim Mektepleri ve liseler için belirlediği ders programı üniversite hocaları tarafından da benimsenmiş, ilkel toplumlardan modern ulus devlete geçiş süreci evrimci antropolojik bir çerçevede açıklanmıştır. İnsanlığın her bir evresinde dinî inanç konusu da ele alınmış, ilkel din teorileri konusunda özellikle Durkheim’in totemizm teorisi öne çıkarılmış, toplumun son evresi olan modern ulus devletin ideal din anlayışı da laiklik olarak sunulmuştur. İlkel din teorileri konusunda zaman içerisinde daha eleştirel bir söylem gelişirken, laiklik konusunda aksine, İslam ve laikliği uzlaştıran bir yaklaşım ortaya çıkmıştır. 2000’li yılların sonuna doğru ders kitaplarının sayısında bir artış, konu başlıklarında da ciddi bir değişim görülmüştür. Din sosyolojisinin tarihçesine yine yoğun bir şekilde yer verilmekle birlikte modernizm, postmodernizm, küreselleşme, fundamentalizm, yeni dini hareketler, kamusal alan gibi konular ders kitaplarında yer almış, özellikle laiklik konusundaki uzlaşmacı söylem ortadan kalkmıştır. Bu değişimin temelinde 1990’lardan itibaren görülen ve 2000’lerde artan yoğun tercüme faaliyetlerinin etkisi olduğu gibi, liberal hükümet politikalarının oluşturduğu atmosferin etkisinden de söz edilebilir.

Anahtar Kelimeler

Din Sosyolojisi, Türkiye, İlahiyat Fakültesi, Din Sosyolojisi Dersi, İlkel Din Teorileri, Laiklik.

Atıf Bilgisi

Bilgin, Vejdi. “Türkiye’de Din Sosyolojisi Ders Kitaplarının Konuları ve Değişimi (1943-2011): İlkel Din Teorileri ve Laiklik Konuları Bağlamında Bir Değerlendirme”. *Rize İlahiyat Dergisi* 30 (İlahiyat Bilimlerini Yeniden Düşünmek Özel Sayısı 2025), 169-194.

<https://doi.org/10.32950/rid.1780048>

Yayın Bilgileri

Türü

Araştırma Makalesi

Değerlendirme: İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körlème

Süreç Bilgileri

Geliş Tarihi: 08.09.2025

Kabul Tarihi: 24.10.2025

Yayın Tarihi: 30.12.2025

Etik Beyan

Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.

Etik Kurul İzni

Bu çalışma etik kurul izni gerektirmemektedir.

Benzerlik Taraması

Yapıldı – iThenticate

Etik Bildirim: ilahiyyatdergi@erdogan.edu.tr

Çıkar Çatışması

Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.

Finansman

Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.

Telif Hakları & Lisans

Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.

The Topics and Changes of Sociology of Religion Textbooks in Türkiye (1943-2011): An Evaluation in the Context of ‘Primitive Religion’ Theories and Laicism Topics

Vejdi BİLGİN | <https://orcid.org/0000-0002-2161-4875>

Prof. Dr. | Author | vbilgin@uludag.edu.tr

Bursa Uludağ University | <https://ror.org/03tg3eb07>

Sociology of Religion | Bursa, Türkiye

Abstract

The first sociology department in Türkiye was established by Ziya Gökalp, who was appointed to the Darülfünun on December 16, 1913. Both Ziya Gökalp and his successor, Necmettin Sadık (Sadak), taught courses that included topics in the sociology of religion and prepared lecture notes. After the founding of the Republic of Türkiye, sociology courses were introduced in teacher-training colleges and high schools, and “religion” was included in the curriculum. The first book on the sociology of religion was written by Hilmi Ziya Ülken (1943), although the sociology of religion course officially began with the establishment of the Faculty of Divinity at Ankara University in 1949. The first professors teaching at the Faculty of Divinity had backgrounds in philosophy and law, not theology. Mehmet Karasan prepared lecture notes, and Mehmet Taplamacıoğlu wrote two books on the sociology of religion, one of which was an introduction (published in 1961 and 1963). İ. Turgut Ulusoy compiled the notes he taught at Imam Hatip Schools into a book titled Islamic Philosophy and Sociology of Religion (1971), and sociologist Âmiran Kurtkan Bilgiseven wrote a book on sociology of religion (1985), although it was not used as a textbook. Finally, starting in 1990, books by sociologists of religion with a background in theology began to be published. The aim of this paper is to present the topics of sociology of religion textbooks in chronological order and to analyze the change in academic discourse within the framework of two sample topics. The central question of the study is to reveal which academic and political factors were effective in the writing of sociology of religion textbooks in Türkiye. The study employed critical discourse analysis, one of the qualitative research methods. Within this framework, Sociology and Sociology of Religion courses in the official curriculum were first identified, and then textbooks, lecture notes, and general books were examined. The study is limited to sociology of religion books written in Turkish between 1943 and 2011, excluding compilations and translations. Both during the Ottoman Empire and the modern Republic, universities were established and supervised by the state. Consequently, there was no academic autonomy in the ideal sense, and university professors incorporated the cultural policies of the new regime into their textbooks. When writing sociology of religion textbooks, university professors adopted the curriculum set by the Ministry of National Education for teacher-training colleges and high schools, explaining the transition from primitive societies to the modern nation-state within an evolutionary anthropological framework. The subject of religious belief at each stage of humanity was also addressed, with Durkheim’s theory of totemism particularly highlighted in relation to theories of primitive religion, and laicism (Fr. *laïcité*) was framed as the ideal religious arrangement in the modern nation-state. Subsequently, alongside growing criticism of “primitive religion” theories, an interpretive line appeared that argues for the compatibility of Islam and *laïcité*. Towards the end of the 2000s, there was an increase in the number of textbooks and a significant change in their topics. While the history of the sociology of religion was again given extensive coverage, topics such as modernism, postmodernism, globalization, fundamentalism, new religious movements, and the public sphere were included in textbooks, and the conciliatory discourse on *laïcité* in particular, disappeared. The basis of this change is the impact of the intense translation activities that have been seen since the 1990s and increased in the 2000s, as well as the influence of the atmosphere created by liberal government policies.

Keywords

Sociology of Religion, Türkiye, Faculty of Divinity, Sociology of Religion Course, Theories of Primitive Religion, Laicism.

Citation

Bilgin, Vejdi. “The Topics and Changes of Sociology of Religion Textbooks in Türkiye (1943-2011): An Evaluation in the Context of ‘Primitive Religion’ Theories and Laicism Topics”. *Rize Theology Journal* 30 (Special Issue of Rethinking the Theological Sciences 2025), 169-194.

<https://doi.org/10.32950/rid.1780048>

Publication Information

Type	Research Article	Peer-Review: Double anonymized - Two External
Process Information	Date of Submission: 08.09.2025	Date of Acceptance: 24.10.2025 Date of Publication: 30.12.2025
Ethical Statement	It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.	
Ethics Committee Approval	Ethics committee approval is not required for this study.	
Plagiarism Checks	Yes – iThenticate	Complaints: ilahiyatdergi@erdogan.edu.tr
Conflicts of Interest	The author(s) has no conflict of interest to declare.	
Grant Support	The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.	
Copyright & License	Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0.	

Giriş: Arka Plan, Problem, Yöntem ve Literatür Kritiği

Modern anlamda akademik özgürlüğün kurumsallaşması Alman devlet adamı ve Berlin Üniversitesi’nin kurucusu Wilhelm von Humboldt’un (öl. 1835) çabalarına dayanır. Von Humboldt akademik özgürlüğü “öğrenme özgürlüğü” ve “öğretme özgürlüğü” başlıkları altında formüleştirmiş ve birer devlet memuru olan üniversite hocalarının özerkliğini korumayı amaçlamıştı.¹ John Dewey’in başkanı olduğu Amerikan Üniversite Profesörleri Birliği tarafından yayınlanan 31 Aralık 1915 tarihli bildiriye, akademik özgürlüğün sorgulama ve araştırma özgürlüğü, öğretme özgürlüğü, kürsü dışında ifade ve eylem özgürlüğü olmak üzere üç öğeden oluştuğu ifade edilir.² Ancak öğretim üyesi her zaman akademik özgürlüğe kavuşamaz, bir taraftan hâkim epistemik cemaatin diğer taraftan üniversiteleri finanse eden devletin farklı politikalarının doğrudan etkisi altındadır. Türkiye’de Osmanlı döneminde Dârülfünûn’un, Cumhuriyet döneminde İstanbul Üniversitesi’nin kuruluşu devletin yüksek öğretimdeki doğrudan etkisini gösteren önemli örneklerdir. Eğitim modernleşmenin önemli araçlarından birisi olarak görülmüş, özellikle de sosyoloji Türk modernleşmesini meşrulaştıran bir araç, “bir resmi bilim” olarak kullanılmıştır.³ Bu dönemde lise sosyoloji kitaplarının resmî ideolojinin yerleşmesi için nasıl hazırlandığına dair çok sayıda araştırma yapılmıştır.⁴ Orta öğretim seviyesindeki ders kitaplarının bir devletin politikalarına göre hazırlanması anlaşılabilir bir durumdur. Ancak aynı durumun üniversite ders kitaplarında da görülmesi incelenmeye değer bir konudur.

Bu çalışmanın temel problemi Türkiye’de genel anlamda veya ders kitabı olarak kaleme alınmış din sosyolojisi kitaplarının içeriği oluşturulurken hangi akademik ve siyasal faktörlerin etkin olduğunu anlamaktır. Çalışma kronolojik bir sıra içerisinde din sosyolojisi ders kitaplarının konu başlıklarını ortaya koymayı, örnek iki konu çerçevesinde akademik söylemdeki değişimi analiz etmeyi amaçlamaktadır.

Çalışmada nitel araştırma yöntemlerinden eleştirel söylem analizi kullanılmıştır. Söylem analizi önce dilbilim sahasında ortaya çıkmış, daha sonra sosyal bilimlerin farklı alanlarına yayılmış ve farklı alt teknikleri olan bir analiz türüdür. Bunların içerisinde yer alan eleştirel söylem analizi genel olarak dili biçimsel olmaktan çok işlevsel olarak ele alır ve toplumsal bağlamı içinde iktidar ilişkilerini ve ideolojilerin örtük yapılarını ortaya çıkarmayı öngörür. Bu yaklaşımda dil bir araçtır, esas olan ırkçılık, kimlik, toplumsal değişim gibi konulara eğilmektir. Tarihsel bağlam her zaman göz önüne alınır, metinlerin veya söylemlerin yorumunda kullanılır.⁵

Çalışmamızda öncelikle resmî müfredattaki Sosyoloji ve Din Sosyolojisi dersleri tespit edilmeye çalışılmış, daha sonra ders kitapları, ders notları veya genel kitaplar incelenmiştir. Araştırmamız esas olarak Hilmi Ziya Ülken’in 1943’te yayımladığı ve ilk telif din sosyolojisi kitabı olan *Dinî Sosyoloji* ile başlamaktadır. 2011’den sonra basılan din sosyolojisi kitapları konu ve söylem olarak birbirine benzediklerinden yeni çalışmalara yer verilmemiştir. Fakat din sosyolojisi kitaplarını anlayabilmek için Cumhuriyet döneminde basılan genel sosyoloji kitaplarını incelemek zorunludur. Bu yüzden 1926’dan itibaren neşredilen hem genel sosyoloji hem de din sosyolojisi alanındaki telif kitaplar araştırmaya dâhil edilmiştir. Ancak bir yazarın çeşitli makalelerini veya bildirilerini topladığı derleme kitaplar kapsam dışı tutulmuştur. Zira bu çalışmalar, esasında bir ders kitabı mantığıyla kaleme alınmamıştır.

Tablo 1: Araştırma Kapsamında Ele Alınan Kitaplar

Sıra No:	Yazarı	Kitap Adı	İlk Basım Yılı
1	Mehmet İzzet	<i>Yeni İctimaiyat Dersleri*</i>	1926
2	Hilmi Ziya [Ülken]	<i>Umumî İctimaiyat</i>	1932
3	Necmettin Sadak	<i>Sosyoloji</i>	1936

¹ Philip G. Altbach, “Araştırma Üniversitelerinin Geçmişi, Bugünü ve Geleceği,” *Akademik Mükemmeliyete Giden Yol*, Ed. P.G. Altbach, C. Salmi, Çev. Kadri Yamaç (Ankara: Efil Yayınevi, 2010), 12.

² AAUP American Association of University Professors, “1915 Declaration of Principles on Academic Freedom and Academic Tenure” (Erişim 15 Ağustos 2025).

³ Nuray Mert, *Laiklik Tartışmasına Kavramsal Bir Bakış* (İstanbul: Bağlam Yayıncılık, 1994), 105.

⁴ Bkz. Zeki Anıt, *Türk Eğitim Sistemine ve Lise Sosyoloji Ders Kitaplarına Yüklene İdeolojik Görevin Eleştirisi* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2020), 322-323; Kadir Sain, *Cumhuriyet Dönemi Lise Sosyoloji Ders Kitaplarında İdeolojik İçerik*; Mehmet İzzet-Necmettin Sadak (Ankara: Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018), 142-143; Murat Tok, *Cumhuriyetin Yurttaş İnşa Projesinde Lise Sosyoloji Ders Kitaplarının Etkisi (1923-1938)* (İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 142-153.

⁵ Bkz. Bülent Evre, “Söylem Analizine Yönelik Farklı Yaklaşımlar: Bir Sınıflandırma Girişimi,” *Medyada Gerçekliğin İnşası: Türk Medya Söylemine Eleştirel Bir Bakış*, Ed. İsmet Parlak (Konya: Çizgi Kitabevi, 2008), 135-138.

* Kitabın 1928 tarihli ikinci baskısı Mahmut Coşkun Değirmencioglu’nun çalışması içerisinde latineze edilerek yayımlanmıştır. Makalede bu çalışma esas alınmıştır. Bkz. Mehmet İzzet, “Yeni İctimaiyat Dersleri,” *Mehmet İzzet (1891-1930) ve Ulusal Sosyal Felsefesi*, Haz. Mahmut Coşkun Değirmencioglu (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 2002), 383-683.

4	Hilmi Ziya Ülken	<i>Dinî Sosyoloji</i>	1943
5	Nurettin Topçu	<i>Sosyoloji</i>	1948
6	Mehmed Karasan	<i>Din Sosyolojisine Giriş: Ders Notları</i>	1951-1953?
7	Mehmet Taplamacıoğlu	<i>Din Sosyolojisi: Giriş</i>	1961
8	Mehmet Taplamacıoğlu	<i>Din Sosyolojisi</i>	1963
9	İ. Turgut Ulusoy	<i>İslâm Felsefesi ve Din Sosyolojisi</i>	1971
10	Âmiran Kurtkan Bilgiseven	<i>Din Sosyolojisi</i>	1985
11	Yümni Sezen	<i>Sosyolojide ve Din Sosyolojisinde Temel Bilgiler ve Tartışmalar</i>	1990
12	Ünver Günay	<i>Din Sosyolojisi Dersleri</i>	1993
13	Niyazi Akyüz ve İhsan Çapcıoğlu (Ed.)	<i>Ana Başlıklarıyla Din Sosyolojisi</i>	2008
14	Talip Küçükcan (Ed.)	<i>Din Sosyolojisi</i>	2010
15	Abdurrahman Kurt	<i>Din Sosyolojisi</i>	2011

Türkiye’de din sosyolojisinin gelişimi, öğretimi ve yaşanan problemler konusunda hatırı sayılır ölçüde bir literatür oluşmuştur. Bunların bir kısmından araştırma boyunca istifade edilmiş ve dipnotlarda gösterilmiştir. Nispeten yakın zamana ait diyebileceğimiz ve ders kitaplarını da ele alan önemli bir araştırma Çapcıoğlu ve Kenevir’e aittir. “Türkiye’de Din Sosyolojisinin Kurumsallaşma Sürecinde Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi” başlıklı makalede Türkiye’de din sosyolojisinin gelişimi Başlangıç, Hazırlık, Kurumsallaşma ve Gelişim dönemleri olmak üzere dörde ayrılır. Makalede Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi’nde görev yapan Hilmi Ziya Ülken, Mehmet Karasan, Mehmet Taplamacıoğlu, Hans Freyer, Rami Ayas, Münir Koştas ve genç nesil hocaların akademik çalışmaları ana hatlarıyla ortaya konulup genel bir değerlendirme yapılmıştır.⁶

Yakın tarihli bir araştırma olarak Selman Yılmaz’ın “İlahiyat Fakültelerinde Din Sosyolojisi Disiplini: Geçmiş ve Geleceğe Bakış” başlıklı kitap bölümü, din sosyolojisi alanının Dârülfünûn’un kuruluşundan itibaren dört dönem hâlinde (Tanışma, Kurumsallaşma, Fetret ve Olgunlaşma) gelişimini ele alan bir çalışmadır.⁷ Çalışmanın amacı dâhilinde, doğal olarak derslerin içeriğine dair bir değerlendirme yapılmamıştır.

Hasan Behramov’un “Apoloji ile Sosyoloji Arasında Din Sosyolojisi Kitapları” isimli makalesi Türkiye’de İlahiyat Fakültelerinde yaygın olarak okutulan üç ders kitabını içerik olarak inceleyen bir çalışmadır. Behramov’un tespitlerine göre bu üç ders kitabında İslâm lehinde apolojetik bir yaklaşım hâkimdir ve “sosyolojik analiz ile teolojik savunular arasındaki sınırlar” belirsizleşmiştir.⁸ Çalışma ders kitaplarının içeriğini apolojetik eğilimler açısından ele almıştır, doğrudan doğruya ders konuları ve akademik yaklaşımların değişimiyle ilgilenmemiştir.

Din Sosyolojisi ders kitaplarının konu ve yaklaşımları üzerine yapılmış müstakil bir araştırma tespit edemedik. Çalışmamızın hem Din Sosyolojisi dersinin gelişiminin ve akademi-toplum-siyaset ilişkilerinin anlaşılmasına hem de mevcut ders kitaplarının içerikleri üzerine yapılacak müzakerelere zemin hazırlayacağı kanaatindeyiz.

1. Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Sosyoloji ve Din Sosyolojisi Dersleri

Dârülfünûn’da “İçtimaiyat” adı altında ilk sosyoloji dersini, kuruma 16 Aralık 1913’te tayin edilen Ziya Gökalp vermiştir.⁹ Ancak ilk din sosyolojisi dersinin ne zaman okutulduğunu tespit etmek zordur. Enver Behnan Şapolyo, Ziya Gökalp’in Dârülfünûn’da 1915’ten 1919’a kadar sırasıyla ilm-i içtimâ, umumî içtimâiyat, ilm-i içtimâ-i dinî (1916-1917), ilmi içtimâ-i hukuk, ameli içtimâiyat ve millî terbiye “bahis”lerini okuttuğunu söyler.¹⁰ Ünver Günay, Ziya Gökalp’in 1916-17’de Dârülfünûn’un Edebiyat şubesinde “Dinî İçtimâiyat” adı altında ilk din sosyolojisi derslerini verdiğini iddia eder.¹¹ Bayyığit de Ziya Gökalp için, “Nitekim İstanbul Dârülfünûn Edebiyat Fakültesi’nde 1913’te kurduğu “İlm-i İctimâ” kürsüsünde, genel sosyoloji yanında özel sosyoloji alanında Dinî Sosyoloji (İlm-i İctimâ-i Dinî), Hukuk Sosyolojisi gibi dersler de verdiği bilinmektedir,” der.¹² Ancak gerek İhsanoğlu’nun çalışmasında gerekse konuyla ilgili diğer çalışmalarda Dârülfünûn’un ders programında “Din Sosyolojisi”ne

⁶ Bkz. İhsan Çapcıoğlu ve Fatma Kenevir, “Türkiye’de Din Sosyolojisinin Kurumsallaşma Sürecinde Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi,” *İslâmî İlimler Dergisi* 12/1 (Bahar 2017), 43-72.

⁷ Selman Yılmaz, “İlahiyat Fakültelerinde Din Sosyolojisi Disiplini: Geçmiş ve Geleceğe Bakış,” *Cumhuriyet’in 100. Yılında Türkiye’de İlahiyat Eğitimi*, Ed. İrfan Aycan ve diğ. (Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınları, 2023), 639-663.

⁸ Behram Hasanov, “Apoloji ile Sosyoloji Arasında Din Sosyolojisi Kitapları,” *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 27 / 1 (Haziran 2025), 123.

⁹ Mustafa Selçuk, *İstanbul Dârülfünûn Edebiyat Fakültesi:1900-1923* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2010), 106.

¹⁰ Enver Behnan Şapolyo, *Ziya Gökalp: İttihadî Terakki ve Meşrutiyet Tarihi* (İstanbul: Güven Basımevi, 1943), 113.

¹¹ Ünver Günay, “Türkiye’de Din Sosyolojisi: Teorik ve Metodolojik Meseleler,” *Toplum Bilimleri Dergisi* 1-3 (Ocak-Haziran 2006-2009), 14.

¹² Mehmet Bayyığit, “İslâm Dünyasında ve Türkiye’de Din Sosyolojisi,” *Din Sosyolojisi*, Ed. Talip Küçükcan (Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 2010), 44.

karşılık gelen bir ders görünmemektedir.¹³ Mehmet Yalvaç’a göre Ziya Gökalp 1915-16’da Tarih-i Eryan dersinde bir din sosyolojisi konusu olan “totemizm”i okutmuştur.¹⁴ Kanaatimizce Şapolyo’nun ve Yalvaç’ın ifade ettiği üzere Ziya Gökalp, adı doğrudan Dinî İctimâiyat olmayan farklı dersler içerisinde din sosyolojisi konularına yer vermiştir.

Türkiye’de modern ilâhiyat Fakültelerinin tarihi İstanbul’da Dârülfünûn-ı Şâhâne bünyesinde 1 Eylül 1900’de açılan Ulûm-i Âliye-i Dîniyye Şubesi’ne kadar gider. 1913’te şubenin adı “Ulûm-i Şer’iyye” olarak değiştirilmiş, 1914’te Medresetü’l-Mütehassısîn açıldığından söz konusu şube kapatılmıştı. 1924’te Darülfünûn’a bağlı bir ilâhiyat Medresesi kurulması kararı alındı ve 1925’te adı ilâhiyat Fakültesi olarak değiştirildi. Ancak Darülfünûn’un 1933’te kapatılmasıyla birlikte ilâhiyat Fakültesi de kapatıldı. 1949’da siyasi ve sosyal zorunluluklardan dolayı Ankara Üniversitesi’ne bağlı yeni bir ilâhiyat Fakültesi açıldı.¹⁵ Münir Koştaş ilk din sosyolojisi dersi olduğunu iddia etmeksizin 1924’te kurulan ilâhiyat Fakültesi’nde Müderris İsmail Hakkı’nın (Baltacıoğlu) vereceği Dinî İctimâiyat dersinin konulduğunu söyler.¹⁶ Öcal ve İhsanoğlu’nun verdiği bilgilere göre İsmail Hakkı İctimaî Ruhیات dersi vermiştir, programda Dinî İctimâiyat dersi yoktur, Necmeddin Sadık’ın (Sadak) verdiği İctimâiyat dersini ise öğrenciler Edebiyat Fakültesi Felsefe Şubesi’nde diğer öğrencilerle ortak almıştır.¹⁷

Dârülfünûn müfredatında yer alan sosyoloji dersi Cumhuriyet’le birlikte muallim mektepleri ve liselerin müfredatına girdi.¹⁸ 1924’te kabul edilen lise programında “İctimâiyat” ismiyle yer alan ders, 1935’te yeni eğitim programının kabulüyle “Sosyoloji” adını aldı.¹⁹ 1924 programı hazırlanırken Fransa Eğitim Bakanlığı’nın 1920’de öğretmen okulları için hazırladığı program örnek alınmıştır. Bu çerçevede öncelikle ders kitabı olarak Hess ve Gleyze’nin kitabı tercüme edilmiş, ardından Mehmet İzzet ve Ali Kâmi’nin kitapları neşredilmiştir.²⁰ Max Bonafos’un kaleme aldığı ve Necmeddin Sadık tarafından Türkçeye uyarlanıp Maarif Vekâletince basılan *İctimaiyat* (1927) ise içerik olarak ders programına uygun değildir.²¹ 1935 programı hazırlıkları çerçevesinde Sosyoloji kitabının Necmeddin Sadak tarafından yazılması ve Mehmed İzzet’in *İctimaiyat* kitabının listeden çıkarılması kararı alındığına göre²² Mehmed İzzet’in kitabı da o tarihe kadar okutulmuştur.

1949’da ilâhiyat Fakültesi Ankara Üniversitesi’ne bağlı olarak açıldığında Sosyoloji dersi de konuldu. Ancak ders Mehmet Karasan tarafından Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi’nde verilecekti. Ertesi yıl bu ders kaldırıldı, 1953-54 Öğretim Yılı’nda Din Sosyolojisi dersi konuldu.²³ Hilmi Ziya Ülken 1915’ten itibaren üniversitelerin farklı fakülte ve bölümleri ile liselerde okutulan sosyoloji derslerini anlattığı 1954 tarihli “İctimai ilimler Öğretimi” başlıklı makalesinde “Din Sosyolojisi” adı altında sadece Ankara Üniversitesi ilâhiyat Fakültesi’ndeki derse yer verir.²⁴ Mehmet Vural kaynak göstermeksizin Ülken’in, Prof. Ragıp Hulusi Özdem’in teşvikiyle 1939-1943 yılları arasında İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Bölümünde Din Sosyolojisi dersleri verdiğini söyler.²⁵ Yalvaç’ın Edebiyat Fakültesi’nin yayımlanmış resmi ders programlarına dayanarak verdiği bilgiye göre 1946-47’de Hilmi Ziya Ülken asistanı Cahit Tanyol ile Dinî Sosyoloji dersi vermiştir.²⁶ Daha sonraki yıllarda Dinî Sosyoloji gözükmemektedir. Mehmet Rami Ayas’la yapılan bir röportaja göre ise Hilmi Ziya Ülken 1950’lerde Sosyoloji Bölümü’ndeki Sosyoloji dersi çerçevesinde, daha önce yayımladığı kitaptan farklı bir içerikle din sosyolojisi okutmuştur.²⁷ Ülken’in kendi yazısında da Din Sosyolojisi dersini zikretmediğini göz önüne alırsak bu dersin bazı istisnalar dışında Sosyoloji Bölümü’nün resmi müfredatında olmadığını söyleyebiliriz.

Bu arada 1951-1971 yılları arasında geçerli olan lise seviyesindeki İmam Hatip Okullarının programına “Felsefe Grubu” adı altında Felsefe, Sosyoloji, Mantık, Din Sosyolojisi, İslâm Felsefesi dersleri konulmuştur. 1972’de yapılan değişikliklerle bu gruptaki

¹³ Bkz. Ekmeleddin İhsanoğlu, *Darülfünun: Osmanlı’da Kültürel Modernleşmenin Odağı* (İstanbul: IRCICA Yayınları, 2010), II/573-582. Ayrıca bir bütün olarak bkz. Selçuk, *İstanbul Darülfünun Edebiyat Fakültesi:1900-1923*.

¹⁴ Mehmet Yalvaç, “İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi’nde Sosyoloji Eğitiminin Tarihçesi I: 1912-1982,” *Kubbealtı Akademi Mecmuası* 14/1 (Ocak 1985), 59. Yalvaç, çalışmada “Tarih-i Eryan”ı “Din Sosyolojisi” olarak görmektedir.

¹⁵ Halis Ayhan, “İlâhiyat Fakültesi,” *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22/71.

¹⁶ Münir Koştaş, “Ankara Üniversitesi ilâhiyat Fakültesi,” *Ankara Üniversitesi ilâhiyat Fakültesi Dergisi* XXXI (1989), 7.

¹⁷ Mustafa Öcal, *Osmanlı’dan Günümüze Türkiye’de Din Eğitimi* (İstanbul: Düşünce Kitabevi Yayınları, 2011), 377; İhsanoğlu, *Darülfünun: Osmanlı’da Kültürel Modernleşmenin Odağı*, 2/630.

¹⁸ Hilmi Ziya, *Umumî İctimaiyat*, (İstanbul: Matbaai Ebüzziya, 1932), xi.

¹⁹ H. Ömer Beydoğan, *Lise Sosyoloji Müfredat Programlarının Değerlendirilmesi*. (Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1988), 37, 44.

²⁰ Niyazi Berkes, *Felsefe ve Toplum Bilim Yazıları* (İstanbul: Adam Yayınları, 1985), 142.

²¹ Tok, *Cumhuriyetin Yurttaş İnşa Projesinde Lise Sosyoloji Ders Kitaplarının Etkisi (1923-1938)*, 57.

²² Tok, *Cumhuriyetin Yurttaş İnşa Projesinde Lise Sosyoloji Ders Kitaplarının Etkisi (1923-1938)*, 60.

²³ Koştaş, “Ankara Üniversitesi ilâhiyat Fakültesi,” 11; Öcal, *Osmanlı’dan Günümüze Türkiye’de Din Eğitimi*, 392, 399.

²⁴ Hilmi Ziya Ülken, *Dünyada ve Türkiye’de Sosyoloji Öğretim ve Araştırmaları* (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2008), 54.

²⁵ Mehmet Vural, “Ord. Prof. Hilmi Ziya Ülken: Bibliyografik Bir Monografi Denemesi,” *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 21/41 (2023), 55.

²⁶ Yalvaç, “İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi’nde Sosyoloji Eğitiminin Tarihçesi I: 1912-1982,” 67.

²⁷ Kevser Gülççek Ayas, *Türk Din Sosyolojisinde Mehmet Rami Ayas* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2012), 23.

dersler Mantık, Felsefe ve Sosyoloji olarak belirlenmiş, Din Sosyolojisi ve İslâm Felsefesi dersleri çıkarılmıştır.²⁸

İlâhiyat Fakültesi'nden on yıl sonra 1959'da Milli Eğitim Bakanlığı'na bağlı ilk Yüksek İslâm Enstitüsü İstanbul'da açıldığında ders programında Dinî Psikoloji ve Dinî Pedagoji dersleri olmasına rağmen Din Sosyolojisi dersi yoktur. Ders 1971-72 Öğretim Yılı'ndan itibaren Yüksek İslâm Enstitülerinde yer alacak,²⁹ 1979-1980 Öğretim Yılı'nda Enstitülerin sadece İslâm Dini ve Esasları Bölümü'nde okutulacaktır.³⁰ Yüksek İslâm Enstitülerinde bu dersi veren öğretim elemanları ve ders kitabı bilgisine rastlayamadık.

İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Bölümü'nde 1973-74'te tekrar Din Sosyolojisi dersi okutulmaya başlanmıştır. 1981'deki üniversite reformundan sonra 1982-83'te okutulmak üzere YÖK'ten gelen çerçeve programda zorunlu dersler arasında Din Sosyolojisi bulunmamaktaydı.³¹ İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Bölümü hocalarından Yücel Bulut 2011 tarihli makalesinde Din Sosyolojisi dersinin İlâhiyat Fakültelerine özgü bir ders olarak kabul edildiğini ve "yakın tarihe kadar" Sosyoloji Bölümlerinde görülmediğini söyler. Ancak gerek ülkemizde gerekse dünyada yaşanan gelişmeler sonucunda Din Sosyolojisi; Toplum ve Din; Politika, Din ve Sosyal Değişim gibi farklı isimlerle dersler konulmaya başlanmıştır.³²

2. 2000'lere Kadar Din Sosyolojisi Kitaplarının Yazarları ve Konu Başlıkları

Türkiye'de kaleme alınan din sosyolojisi eserleri üzerine yapılan araştırmalardaki genel kabule göre³³ ilk çalışma Ziya Gökalp'a aittir. Enver Behnan Şapolyo, Ziya Gökalp'ın Dârülfünûn'da verdiği derslere ait "İlm-i İctimâ" ve "İlm-i İctimâ-i Dinî" adlı ders notlarının taş basma olarak yayımlandığını, fakat bu son eserin herhangi bir yerde bulunmadığını söyler. Ona göre bu notlarda usul olarak Durkheim'in *Dinî Hayatın İlk Şekilleri* örnek alınarak eski Türk dini, Türk efsaneleri ve menkıbeleri ele alınmıştır.³⁴ Ünver Günay'a göre bu eser "Türkiye'de din sosyolojisi konusunda ilk olarak doğrudan telif eser"dir.³⁵ Taplamacıoğlu 1960'ta neşredilen makalesinde söz konusu taş basması "takrir"lerin bulunmadığını söyler. Taplamacıoğlu'nun ülkemizde yazılan ilk din sosyolojisi kitabı olarak Hilmi Ziya Ülken'in *Dinî Sosyoloji'sini* zikretmesi³⁶ Ziya Gökalp'ın notlarını bir kitap olarak değerlendirmedeği intibainı uyandırmaktadır.

Ziya Gökalp'ten sonra ders vermeye başlayan Necmeddin Sadık ders notlarını "Dinî İctimâiyat" adıyla Dârülfünûn'da bastırmıştır.³⁷ Yine Necmeddin Sadık'ın kaleme aldığı *İbtidai Cemiyetlerde Din Müessesesi: Takrir Hulasaları* (İstanbul: Dârülfünûn Matbaası, 1335/1919) başlıklı bir eserden söz edilir.³⁸ Gerek Ziya Gökalp'ın gerekse Necmeddin Sadık'ın matbu ders notlarının olması, doğal olarak aynı isim altında bir dersin olup olmadığı konusunda istifham uyandırır da elimize ulaşan programlara göre Din Sosyolojisi dersinden bahsetmek çok zordur. Henüz gelişme aşamasında olan bir disiplinin de böyle alt dallara ait derslerinin olması makul görünmüyor.

Kanaatimizce üniversite düzeyinde okutulmak üzere hazırlanan kitapların konu başlıklarını ve temel yaklaşımını yukarıda sözünü ettiğimiz, 1924'te kabul edilen Milli Eğitim programındaki Sosyoloji dersi belirlemiştir. 1924'teki programda kabul edilen dersin içeriğinde din konusunun, "Sosyoloji noktai nazarından din, ilim, san'atı. Dinin san'atın, ilmi iptidai şekilleri ve bunların tekâmülü, dinin vazifei içtimaiyesi" şeklinde yer alması kararlaştırılmıştır. 1935'teki içerikte din konusu yine yer almaktadır. Konunun nasıl yer alması gerektiği ise şu şekilde açıklanmıştır: "Din meselesine türlü noktadan bakım kabil olduğu anlatıldıktan sonra sosyoloji bakımından din meselesi üzerinde durulacak, ulusal devletin lâik olmasını doğuran sebepler anlatılacaktır."³⁹

Açıklama kısadır ama Sosyoloji kitaplarında din önemli bir yer tutacaktır. Zira toplumların klandan modern ulus devlete kadar olan gelişiminde mutlaka dine yer verilecek, ayrıca "Din" başlıklı bir ünite bulunacaktır. O dönemde resmi müfredatta din derslerinin peyderpey kaldırılması Sosyoloji dersinin önemini daha da artıracaktır. Henüz Cumhuriyet rejimi kurulmadan önce

²⁸ Öcal, *Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'de Din Eğitimi*, 195, 238-239.

²⁹ Öcal, *Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'de Din Eğitimi*, 412, 418.

³⁰ Mustafa Öcal, *Kuruluşundan Günümüze Uludağ Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi* (İstanbul: Özal Matbaası, 2006), 36.

³¹ Mehmet Yalvaç, "İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nde Sosyoloji Eğitiminin Tarihçesi II: 1912-1982," *Kubbealtı Akademi Mecmuası* 14/ 2 (Nisan 1985), 63-67.

³² Yücel Bulut, "Türkiye'de Sosyoloji Eğitimi," *Sosyoloji Dergisi* 23 (3. Dizi, 2011), 16. Benzer bir tespit için bkz. Bünyamin Solmaz, "Türkiye'de Din Sosyolojisi Öğretiminin Sorunları," *Türk Din Sosyolojisinin Temel Sorunları Sempozyumu* (Çorum: Gazi Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Yayınları, 2005), 369-370.

³³ Örnek olarak bkz. İzzet Er, "Türkiye'de Din Sosyolojisi Çalışmaları," *Uludağ Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi* 1/1 (1986), 126.

³⁴ Şapolyo, *Ziya Gökalp: İttihadi Terakki ve Meşrutiyet Tarihi*, 267.

³⁵ Günay, "Türkiye'de Din Sosyolojisi: Teorik ve Metodolojik Meseleler," 14.

³⁶ Mehmet Taplamacıoğlu, "Din Sosyolojisi Çalışmaları: Batıda ve Bizde," *Ankara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi* VII (1960), 60.

³⁷ M. Rami Ayas, "Mehmet İzzet Bey'in Bir Yazısı," *Ankara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi* XXI (1976), 289.

³⁸ İhsanoğlu, *Dârülfünûn: Osmanlı'da Kültürel Modernleşmenin Odağı*, 2/606.

³⁹ Tok, *Cumhuriyetin Yurttaş İnşa Projesinde Lise Sosyoloji Ders Kitaplarının Etkisi (1923-1938)*, 56-57, 61.

saltanatın kaldırılması, Cumhuriyet’in kurulmasının üzerinden altı ay geçmeden 3 Mart 1924’te kabul edilen kanunlarla Halifeliğin ilgası, dinî ve modern okulların tek çatı altında toplanması (Tevhid-i Tedrisat), Şer’iye ve Evkaf Vekâletinin yerine Diyanet İşleri Reisliğinin kurulması (yani din hizmetlerinin bakanlık seviyesinden başkanlık statüsüne düşürülmesi), 8 Nisan 1924’te şer’iyye mahkemelerinin kapatılması, 20 Nisan 1924’te kabul edilen yeni anayasada 1921 Anayasası’nda yer alan “Türkiye Devletinin dini, Dini İslâmdır,” ibaresinin çıkarılması⁴⁰ yeni rejimin Batılı anlamda modern bir ulusu hedeflediğini açıkça göstermekteydi.

Batı’nın modernleşme tarihinde dinle olan ilişkiler önemli bir yer tutar. Modern Türkiye Cumhuriyeti de din-devlet ilişkileri konusunda laikliği bir ilke olarak benimsedi, 1937 yılında Anayasa’ya koydu. Ancak Batı’da din-devlet ilişkileri hususunda pek çok model söz konusuydu, Cumhuriyet bu ilkeyi kabul etmekle birlikte herhangi bir modeli almadı, Türk devlet geleneğine uygun biçimde⁴¹ din eğitimi ve din hizmetlerini zayıf bir bürokratik örgütlenme ile kendi otoritesi altında tutmayı tercih etti. 1924’teki kanunla lise programında yer verilmeyen din dersi, 1927’de ortaokul programından çıkarılmış, 1930’da ilkokullarda seçmeli hâlde getirilmiş, 1935’te şehir, 1939’da da köy ilkokullarından kaldırılmıştı.⁴² İmam Hatip Okulları 1930’da, İlahiyat Fakültesi de 1933’teki üniversite reformunda Dârülfünûn’la birlikte kapatılmıştı. 1932’de okullar dışında resmen dinî eğitim alınabilecek sadece dokuz adet Kur’an kursu bulunuyordu.⁴³ Şüphesiz dinî bilgi aile, çevre, kitaplar, gayriresmi dinî eğitim, dinî gruplar aracılığıyla devam ediyordu ancak resmi eğitim programında dine özellikle sosyoloji ders kitaplarında yer verilmişti. Burada verilen din anlayışı da bilimsel anlamda pozitivist, toplumsal anlamda evrimci, siyasal anlamda laikliği öngören bir anlayıştı. Örneğin Hilmi Ziya’nın Galatasaray Talebe Sandığı neşriyatından çıkan *Umumî İctimaiyat* (1932) isimli kitabı Mukaddime’den sonra İctimaiyatın tarihçesi, İctimaiyatta usul, İctimaiyatın taksimi, İctimaî morfoloji, Klân, Kabile, Site, İmparatorluk, Burg, Mutlakiyet, Millet, Faaliyet zümreleri başlıkları altında toplanmıştır. Kitapta dine müstakil bir başlık altında yer verilmez, konu içlerinde örnekler verilerek değinilir. Yöntem konusunda Durkheim’in olayları birer “şey” gibi inceleme önerisini anlatılırken örnek olarak “... dini tetkik ettiğimiz zaman dindar olduğumuzu, Allaha inandığımızı, islâmiyetin bizim için birçok heyecanlara, tatlı hatıralara vesile teşkil ettiğini tamamen unutacağız,” denilir. Ancak yazar bu hususun uygulanmasının oldukça zor olduğunu belirtmekten de geri kalmaz.⁴⁴

Görüldüğü üzere Din Sosyolojisi dersi ilâhiyat’ın Dârülfünûn’da şube olduğu dönemde de 1924’ten sonra fakülteye dönüştüğünde de programda yer almamıştı. Bu, içeriği ve yaklaşımları itibarıyla Din Sosyolojisi’nin İslâm ilâhiyatı ile uyuşmadığının bir göstergesidir. Dârülfünûn’da din sosyolojisiyle ilgili ilk dersleri veren Ziya Gökalp ve Necmettin Sadak ilâhiyatçı değildi. 1924’teki açılışta da önemli rol oynayan İsmail Hakkı Baltacıoğlu ilk fakültenin “bir nevi sosyoloji fakültesi” olduğunu, ancak yeni fakültede “İslâmi ilimlerin esas, sosyolojik bilgilerin yardımcı” olacağını ifade etmişti. Fakat Mustafa Öcal’a göre her iki fakültenin programına bakıldığında aralarında önemli bir farklılık yoktur.⁴⁵ Fakültenin 1949’da yeniden açılma tartışmaları esnasında, Milli Eğitim Bakanı Tahsin Banguoğlu’nun Türkiye Büyük Millet Meclisi’ndeki konuşması pozitivist bilim idealini açıkça ortaya koyar: “Bu itibarla ilâhiyat fakültesi müspet bir ilmî camia içerisinde kurulacak ve bâzı irticai hareketlere cesaret vermek şöyle dursun, onları menetmek, onları selbetmek ve onları yok etmek fonksiyonunu icra edecektir. Tanzimattan bu yana kurulmuş bütün ilim müesseselerimiz gibi ilâhiyat Fakültesi de bir meşale olacaktır ve hurafeciler bu meşaleden yarasalar gibi kaçacaklardır.”⁴⁶ Bu anlayışa uygun olarak Ankara ilâhiyat’la birlikte resmen ilâhiyat programına dâhil olup Din Sosyolojisi dersini veren ilk hocalar da ilâhiyatçı değildiler. Hilmi Ziya Ülken, Mehmet Karasan, Hans Freyer ve Mehmet Taplamacıoğlu’nun yer aldığı kurucu din sosyologları kuşağının belirgin özelliği felsefe, sosyoloji ve hukuk eğitimi almış olmalarıdır.⁴⁷ Bu durum bir açıdan avantaj bir başka açıdan ise dezavantajdır. Özellikle Ülken, Karasan ve Freyer’in felsefe eğitimlerinin yanında iyi bir sosyoloji formasyonu aldıkları bellidir. Ancak hiçbirinin ilâhiyat formasyonu yoktu. Oysa bu dönemde Batı’da Troeltsch, Wach, Mensching gibi ilâhiyatçı din sosyologları çıkmıştı. Ülkemizde ise din sosyolojisini kuranlar felsefe nosyonu ağır basan bilim adamlarıydı ve ülkenin politik şartları din konusunda objektif bir tutum sergilemek konusunda elverişsizdi. Bu hocalar dinin kökeni konusunda büyük oranda, laiklik konusunda ise tamamen olmak üzere Sosyoloji ders programını takip etmişlerdir. Daha sonra gelen ilâhiyat kökenli ilk din sosyologlarının da bir ölçüde Sosyoloji ders programının etkisinde kaldıkları görülmektedir.

⁴⁰ Türkiye Cumhuriyeti Anayasa Mahkemesi, “1924 Anayasası” (Erişim 09 Ekim 2025).

⁴¹ Bkz. Vejdî Bilgin, “Cumhuriyet Hükümetlerinin Dini Kontrol Politikalarının Tarihî ve Toplumsal Arka Planı: Ak Parti Hükümetleri Örneği,” *Proceedings Book of 1st International Scientific Researches Congress - Humanity and Social Sciences*, Ed. Hayrullah Kahya (e-Kitap Projesi, 2016), 410-412.

⁴² Öcal, *Osmanlı’dan Günümüze Türkiye’de Din Eğitimi*, 453-454; Gotthard Jäschke, *Yeni Türkiye’de İslâmlık*, Çev. Hayrullah Örs (Ankara: Bilgi Yayınevi, 1972), 82. Jäschke’ye göre din dersi ortaokullardan 1931 yılında kaldırılmıştır.

⁴³ Jäschke, *Yeni Türkiye’de İslâmlık*, 76.

⁴⁴ Hilmi Ziya, *Umumî İctimaiyat*, 71.

⁴⁵ Öcal, *Osmanlı’dan Günümüze Türkiye’de Din Eğitimi*, 393.

⁴⁶ “Yüz Birinci Birleşim,” *T.B.M.M. Tutanak Dergisi* 20 (04.06.1949), 283.

⁴⁷ Çapcıoğlu ve Kenevir, “Türkiye’de Din Sosyolojisinin Kurumsallaşma Sürecinde Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi,” 48.

2.1. Hilmi Ziya Ülken: *Dinî Sosyoloji* (1943)

Hilmi Ziya Ülken (1901-1974) Mülkiye Mektebi Hariciye Şubesi mezunudur (1921). Mezuniyet sonrası İstanbul Üniversitesi Coğrafya Kürsüsü'nde asistanlık yapmış, burada ahlak, sosyoloji ve felsefe dersleri görmüştür. Farklı illerdeki liselerde coğrafya, felsefe ve sosyoloji öğretmenlikleri yaptıktan sonra 1933'te İstanbul Üniversitesinde Türk Tefekkür Tarihi doçenti olarak atanmış, bu alanla ilgili Berlin'de araştırmalar yapmak üzere bulunmuş, 1941'de felsefe profesörü olmuştur. 1944'te Sosyoloji Kürsüsü kurulduğunda başına getirilmiş, 1955'te dışarıdan, 1960'ta ise kadrolu olarak Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde dersler vermiştir.⁴⁸

Hilmi Ziya Ülken 1927'den itibaren özellikle ilkel toplumlardaki dinî yapıyı konu edinen makaleler kaleme almış,⁴⁹ bu makalelerden hareketle 1943'te *Dinî Sosyoloji* isimli eserini vücuda getirmiştir. Nitekim kitabın ilk bölümü, 1939'da neşredilen makalesinin başlığı ile aynıdır: Totemizm Etrafında Münakaşalar. Ülken 1935-1944 yılları arasında materyalist düşünce de dâhil olmak üzere farklı felsefi görüşler içerisinde kalmıştır. 1951'de neşrettiği *Tarihî Maddeciliğe Reddiye* eseriyle bu felsefi yaklaşımı reddetmiştir. Fakat onun önemli bir özelliği, fikir değişikliklerine rağmen eski eserlerini gözden geçirmemesidir.⁵⁰ Materyalist düşünceye sahip olduğu bir dönemde kaleme aldığı *Dinî Sosyoloji* kitabında ilkel din teorilerine ilişkin dinî endişeden kaynaklı bir eleştiri görülmez. Fakat Ülken'in düşünce değişikliğinden olsa gerek, bütün ilmî şöhretine ve daha sonra Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde görev yapmasına rağmen kitabı ikinci baskıyı yapmamıştır.

Tablo 2: Hilmi Ziya Ülken'in *Dinî Sosyoloji* İsimli Kitabının İçindekileri

I. Totemizm etrafında münakaşalar	IX. Tanrı Kurbanı
II. Hayat prensibi	X. Dua
III. Dinîlerin tekâmülü	XI. Ölülere Tapınma
1. Totemcilik safhası	XII. Cemiyete Giriş Merasimi
2. Animizm devri	XIII. Bayramlar
3. Natürizm devri	XIV. Tabu
4. Çok Tanrıcılık	XV. Üstûreler
5. Çokta Bir Tanrıcılık	XVI. Tanrı Fikri
6. İki Tanrıcılık	XVII. Âlemin Kurucusu
7. Tek Tanrıcılık	XVIII. Kozmogoniler
8. Hiç Tanrıcılık	XIX. Doğuş Üstûreleri
IV. Tabiat Dini	XX. Din ve İçtimai Morfoloji
V. Zümre Tanrıları	XXI. Sihirbaz
VI. Fetiş	XXII. Hristiyanlık
VII. Mâbet ve Teşkilâtı	XIII. İslâmiyet
VIII. Kurban	

2.2. Mehmed Karasan: *Din Sosyolojisine Giriş: Ders Notları* (1951-1953 ?)

Mehmet Karasan (1907-1974) esas olarak felsefecidir; Lyon'da Felsefe Bölümünü bitirmiş (1932), yurda döndükten sonra İstanbul Üniversitesi'nde Felsefe Doçentliğine tayin edilmiş (1933), Kütahya'da felsefe ve sosyoloji öğretmenliği, yine Siyasal Bilgiler Okulu'nda sosyoloji öğretmenliği yapmıştır. Ankara İlahiyat'ın ilk öğrencileri Sosyoloji dersini Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'nde (1949-50) Mehmet Karasan'dan almışlardır. 1954 ve 1957 seçimlerinde milletvekili olmasına rağmen 1953-1961 yılları arasında Ankara İlahiyat'ta dekanlık yapmış, 1968'te aktif siyaseti bıraktığında tekrar fakültesine, ancak Felsefe Kürsüsü'ne gelmiştir. Eserlerinin kâhir ekseriyeti de esasında felsefeyle ilgilidir.⁵¹

Mehmet Karasan 1953'te yayımlanan makalesinde Batı'da bile din sosyolojisinin bütün meselelerini ele alan derli toplu kitapların olmamasından şikâyet eder ve şöyle der: “Şimdilik elimizde Roger Bastide'in *Din Sosyolojisinin Unsurları* adlı ufak eserinden başka bir şey mevcut değildir. Buna bir de 1950'de Almancadan çevrilen Alman Din Sosyoloğu Güstave Mensching'in

⁴⁸ Eyyüp Sanay, *Hilmi Ziya Ülken* (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1986), 11-12; Mehmet Vural, *Hilmi Ziya Ülken* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2. Bs., 2019), 15-20.

⁴⁹ Günay, “Türkiye'de Din Sosyolojisi: Teorik ve Metodolojik Meseleler,” 17; Bayyigit, “İslâm Dünyasında ve Türkiye'de Din Sosyolojisi”, 46.

⁵⁰ Sanay, *Hilmi Ziya Ülken*, 97-99; Vural, *Hilmi Ziya Ülken*, 43, 51.

⁵¹ Bkz. Muhsin Balakbabalar, “Mehmet Karasan,” *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* XX (1975), xxiii-xxv; Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, “Tarihçe” (Erişim 07 Ağustos 2025).

Din Sosyolojisi adlı eserini eklemek gerekir.”⁵² Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi’nde ilk Din Sosyolojisi dersini veren Mehmet Karasan’ın ders notları elimizde mevcuttur. Notların üzerinde tarih yoktur ancak Karasan’ın 1951’de Ankara İlahiyat’ta Din Sosyolojisi ve Dinler Tarihi profesörü olarak görevlendirildiğini, notların ilk yirmi sayfasının “Din Sosyolojisinin Öncüleri ve Kurucuları” başlığıyla 1953’te makale olarak yayınlandığını düşünürsek karşımıza 1951-1953 arası bir tarih çıkar.

Karasan’ın toplam 43 sayfa olan ders notlarının ilk on sayfası Antik Yunan’dan Comte’a kadar sosyoloji ve din sosyolojisiyle ilgili öncü görüşleri ele alır. Karasan Comte’u sosyolojinin olduğu kadar din sosyolojisinin de kurucusu olarak kabul eder.⁵³ Ders notlarının 11-21. sayfa aralığında Comte, Durkheim, Henri Bergson, Weber ve çok kısa olmakla birlikte Mauss’tan Wach’a pek çok sosyoloğun din hakkındaki görüşlerine yer verilir. Karasan Türkçe yazılan bir kitap olarak Ülken’in *Dinî Sosyolojisi*’ni tavsiye eder.⁵⁴ Ders notlarının “Sistematisik Din Sosyolojisi” başlıklı üçüncü bölümü Din Hayatının İfade Şekilleri (Dinin Nazari İfadesi, Dinin Pratik İfadesi, Dinin Sosyolojik İfadesi), Dinin Sosyolojik Fonksiyonu, İmanın Birleştirici Fonksiyonu, İbadetin Bütünleyici Kuvveti, Din Hayatı ve Dünyaya Karşı Alınan Durum alt başlıklarını taşır. Karasan notlarında konuyu doğrudan laikle getirmeden din-devlet ilişkilerini de ele alır.⁵⁵

2.3.Mehmet Taplamacıoğlu: *Din Sosyolojisi: Giriş* (1961) ve *Din Sosyolojisi* (1963)

Mehmet Taplamacıoğlu (1910-1995) Mülkiye Mektebi’nden 1934’te mezun olmuş, 1942 yılında konsolos olarak gönderildiği Barcelona’da hukuk okumuş, Madrid’de hukuk doktorası yapmıştır. Mehmet Karasan lise arkadaşı olan Taplamacıoğlu’nun İlahiyat Fakültesi’ne İslâm Hukuku asistanı olarak girmesine yardımcı olmuş, fakat Taplamacıoğlu İslâm Hukuku Profesörü Sabri Şakir Ansay’la anlaşamayınca onu Din Sosyolojisi Kürsüsüne almıştır.⁵⁶

Taplamacıoğlu *Din Sosyolojisi: Giriş* kitabının ön sözünde kitabın yazım gerekçesini açıklarken, “... Sadık bir tercüme, hele İslâm Dinine karşı, tarafsız olmayan bazı bilginlerin aleyhteki fikirlerini alkışlamak olurdu... Başka ilâhiyat ve başka din felsefesinden kaynağını alan görüşlerin, olduğu gibi, okuyuculara aktarılmasını uygun görmedim. Kaldı ki üzerinde yaşadığımız toprak parçası ve içinde manevi değerlerimizi geliştirdiğimiz İslâm Dinine ilişkin örneklerle yabancı eserlerde çok az yer verilmiştir,”⁵⁷ diyerek özgün bir eser yazmak iddiasında bulunur.

Tablo:3. Mehmet Taplamacıoğlu’nun *Din Sosyolojisi: Giriş* Kitabının İçindekileri

BİRİNCİ BÖLÜM (SOSYOLOJİ)	V. DİNLERDE BÖLÜMLEME
I. SOSYOLOJİNİN ANA KAVRAMLARI	A. Ulusal Dinler
A. Sosyolojinin Tanımı	B. Evrensel Dinler
B. Sosyolojinin Bölümleri	C. İslâm Bilginlerine Göre Bölümleme
II. TOPLUMSAL OLGULAR	ÜÇÜNCÜ BÖLÜM (DİN SOSYOLOJİSİ)
A. Toplumun Ana Kavramı	I. DİN SOSYOLOJİSİNİN TEMEL KONULARI
B. Toplumsal Olguların Ana Kavramı	A. Fransada Din Sosyolojisi
III. TOPLUMSAL OLGULARIN BÖLÜMLERİ	B. Almanyada Din Sosyolojisi
IV. METOT	C. İngilterede Din Sosyolojisi
A. Vasıflama	D. Birleşik Amerikada Din Sosyolojisi
B. Karşılaştırma	E. Türkiyede Din Sosyolojisi
C. Açıklama	II. DİN SOSYOLOJİSİNİN TARTIŞMA KONUSU OLAN MESELELERİ
İKİNCİ BÖLÜM (DİN)	A. Din Sosyolojisine Bağlı Alanlar
I. DİN SÖZÜ	B. Din Sosyolojisindeki Tartışma ve Çatışmalar
II. DİN OLAYLARININ TANIMI	III. DİN VE TOPLUM MÜNASEBETLERİ
A. Tabiat Üstü Kavramı	A. Dinle Toplum Arasındaki Bağışlaşma
B. Tanrı Kavramı	B. Dinle Toplum Arasındaki Bağışlaşma
C. Sihir ve Din	a) Toplumun Din Üzerindeki Etkileri

⁵² Mehmet Karasan, “Din Sosyolojisinin Öncüleri ve Kurucuları,” *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* IV (1953), 67-68. İmla olduğu gibi korunmuştur.

⁵³ Mehmed Karasan, *Din Sosyolojisine Giriş: Ders Notları* (Teksir, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, tarihsiz,) 11. Mehmed Karasan’ın ders notlarının temininde yardımcı olan Prof. Dr. İhsan Çapçioğlu’na müteşekkirim.

⁵⁴ Karasan, *Din Sosyolojisine Giriş: Ders Notları*, 21.

⁵⁵ Karasan, *Din Sosyolojisine Giriş: Ders Notları*, 35-36.

⁵⁶ Ayas, *Türk Din Sosyolojisinde Mehmet Rami Ayas*, 37.

⁵⁷ Mehmet Taplamacıoğlu, *Din Sosyolojisi: Giriş* (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1961), 5.

III. DİNLERİN BAŞLANGICI A. Ruhçuluk B. Tabiatçılık C. Totemcilik IV. ÇEVRE VE DİNİN KARŞILIKLI ETKİLERİ A. Çevrenin din üzerindeki etkileri B. Dinin kültür ve medeniyet üzerine etkileri	b) Dinin Toplum Üzerindeki Etkileri IV. DİNİ GRUPLAR V. DİNİ GRUPLARIN GENEL VE ÖZEL SOSYOLOJİSİ
--	--

Din Sosyolojisi: Giriş kitabının birinci bölümü genel sosyolojiye ayrılmıştır. Bu, daha sonra farklı din sosyolojisi kitaplarında da görülen bir durumdur. Zira genel bir sosyoloji veya sosyolojiye giriş dersi almayan öğrencilere doğrudan din sosyolojisi anlatmak problemlidir.

İkinci Bölüm’de dinin tanımı konusu; tabiat üstü ve tanrı kavramlarının kullanımının sakıncaları, dinin inanç, ritüel ve dinî topluluktan oluşması, kutsal olan ve olmayan ayrımı, nihayetinde din ve büyüünün birbirinden farkları Durkheim’in tekrarından ibarettir.⁵⁸

Taplamacıoğlu dinî grupları konu edindiği son kısımlarda “İslâm gelenekleri içinde bulunan bir toplumda İslâmi grupların sosyolojisi, din sosyolojisinin biricik değilse bile, en önemli bir konusu olur ki bu da anlaşılması güç bir şey değildir,” der.⁵⁹ Ancak konjonktürün Türkiye’de dinî grupları incelemeye izin vermediği açıktır, dolayısıyla bu kısımda teorik mülâhazaların ötesine geçilmez.

Tablo: 4. Mehmet Taplamacıoğlu’nun *Din Sosyolojisi* (1963) Kitabının İçindekileri

BİRİNCİ BÖLÜM I. GENEL BİLGİLER II. SOSYOLOJİ 1. Sosyoloji Nedir? 2. Toplumsal Yapı 3. Toplumsal Hareketlilik III. DİNLER BİLİMİ A. Yorum Teorisi B. Dini Tecrübe C. Din Sosyolojisi IV. DİN SOSYOLOJİSİNİN TARİHÇESİ A. Din Sosyolojisinin Öncüleri B. Din Sosyolojisinin Kurucuları C. Din Sosyolojisinde Son Gelişmeler D. Bugünkü Durum İKİNCİ BÖLÜM (Din Sosyolojisinin Ana problemleri) I. GENEL BİLGİLER A. Din Sosyolojisinde Metot B. Din Sosyolojisinde Araştırma Alanı C. Din ve Toplum II. DİNİ TECRÜBENİN ANLATIMLARI A. Dinin Teorik Anlatımı B. Dinin Pratik Anlatımı C. Dinin Sosyolojik Anlatımı III. DİNİN TOPLUM VE DÜNYA KARŞISINDAKİ TUTUMU A. Dinin Sosyolojik Rolü B. İman ve Öğretinin Birleştirme Gücü C. İbadetin Birleştirme Gücü D. Dini Tecrübe ve Dinin Dünyaya Karşı Tutumu E. Toplum ve Evrensel Düzen	ÜÇÜNCÜ BÖLÜM (DİN VE TOPLUM MÜNASEBETLERİ) I. DEVLET A. Devlet Sözü B. Devletin Başlangıcı C. Devletin Tanımı D. Devletin Kurucu Unsurları E. Devletin Siyasi ve Tarihi Görünüşü F. Dinle Münasebetleri Bakımından Devlet Şekilleri II. İSLÂMDA DEVLET A. Genel Bilgiler B. Hilafet Müessesesi III. DİN VE DEVLET MÜNASEBETLERİ VE TİPOLOJİLER IV. LÂYİKLİK VE VİCDAN ÖZGÜRLÜĞÜ A. GENEL BİLGİLER B. BATIDA LÂYİKLİK C. DOĞUDA LÂYİKLİK VE VİCDAN ÖZGÜRLÜĞÜ D. VİCDAN ÖZGÜRLÜĞÜ E. İBADET, ÂYİN VE TÖREN YAPMA ÖZGÜRLÜĞÜ F. TÜRKİYEDE LÂYİKLİK KONUSUNDA BAZI GÖRÜŞ FARKLARI G. BİZDEKİ VE BATIDAKİ LÂYİKLİĞİN BENZERLİK VE AYRILIKLARI SÖZLÜK KESİMİ
--	--

⁵⁸ Taplamacıoğlu, *Din Sosyolojisi: Giriş*, 39-52.

⁵⁹ Taplamacıoğlu, *Din Sosyolojisi: Giriş*, 128.

Din Sosyolojisi başlıklı kitabın birinci bölümünde Genel Bilgiler adı altında farklı konulara temas edilir. Yine öncelikle sosyolojinin ve din sosyolojisinin tanımı yapılır, kurucu sosyologlardan bahsedilir, metodolojik konulara değinilir. Taplamacıoğlu din sosyolojisinin konusunu, “...toplumun ana şekilleri ve dinin dış gösterileri ile (tezahürleri ile) ilgili sosyolojik süreçler ve bunların yapı ve kanunları” şeklinde tanımlar. Burada pozitivist “yasa” anlayışına yapılan vurgu önemlidir. İlerleyen kısımlarda “Din Sosyolojisi dinin toplum, toplumun din üzerindeki karşılıklı etki ve tepkileriyle dini grupları inceler,” der.⁶⁰ Birinci bölümde temel sosyolojik kavramları anlatırken Weber’in meşhur egemenlik-otorite tipolojisine yer verir. Alman ekolü Taplamacıoğlu’nda daha belirgindir. Yazar, bölümün ikinci kısmında Din Bilimi içinde hermenötik yaklaşım, dinî tecrübe, din bilimlerinde normatiflik, objektiflik ve din sosyolojisinin gelişimi gibi konuları ele alır.

İkinci bölümde dinin tanımı, dinin teorik, pratik ve sosyolojik anlatımı, dinin dünya karşısında olumlu, olumsuz ve seçmeci tutumu gibi konular ele alınır. Yeri geldiğinde örneğin din-sanat ilişkisine değinilmiş, İslâm’ın konuyla ilgili yaklaşımı sunulmuştur.⁶¹ Üçüncü bölümünde ise din-devlet ilişkileri ve laiklik konusuna yer verilir. Sözlük kısmını saymazsak 168 sayfa olan üç bölümlük kitabın, 75 sayfalık bölümü bu konuya ayrılmıştır.

2.4. İ. Turgut Ulusoy: *İslâm Felsefesi ve Din Sosyolojisi* (1971)

İ. Turgut Ulusoy İstanbul İmam Hatip Okulu’nun felsefe öğretmenlerindendir. Kitabının ön sözünde “yıllarca” okuttuğu İslâm Felsefesi ve Din Sosyolojisi derslerine ait notları emekli olduktan sonra çıkarabildiğini ifade etmiştir.⁶² Ancak yukarıda bahsettiğimiz üzere 1972’de yapılan değişikliklerle birlikte İmam Hatip Okullarının Felsefe grubu dersleri arasında İslâm Felsefesi ve Din Sosyolojisi çıkarılmıştır. Yazar yine İmam Hatip Okulları için *Din Psikolojisi* (1970) kitabı hazırlamış, ayrıca çok sayıda İslâm klasiğinin hazırlanıp yayımlanmasında emek vermiştir.

Tablo: 5. İ. Turgut Ulusoy’un *İslâm Felsefesi ve Din Sosyolojisi* (1971) Kitabının İçindekileri*

BÖLÜM: I Tarih ve Metod 1-Sosyolojinin tarihçesi 2-Sosyolojinin konusu 3-Sosyal olaylarla tabiat olaylarının ortak karakteri ve ayrılığı 4-Metod: Gözlem ve deney. Gözlem metodu 5-Deney metodu 6-Din Sosyolojisinin konusu 7-Din Sosyolojisinin metodları	BÖLÜM:V Kısım: I Din ve Devlet, Dinin Sosyal Hayattaki Rolü, Maddi ve Manevi Kuvveti 1-Dinin, ferde yaptığı olumlu (maddi, manevi) etkiler ve ona kazandırdığı özellikler 2- Dinin, topluma yaptığı olumlu (maddi, manevi) etkiler ve ona kazandırdığı özellikler Kısım: II İlkel Dinden Kitabî Dinlere Doğru Gelişme, Cihanşumul Dinler 1-Dinin toplumlar üzerindeki etkisi, muhtelif düşünürlerin din hakkındaki olumlu veya olumsuz fikirleri 2-Dinin tarifleri 3-Kutsallık fikrinin doğuşu: Animizim ve tenkidi 4-Naturizim ve tenkidi 5-Dinlerin evrimi: Totemizim ve özellikleri 6-Fetişizim 7-Manizim 8-Politeizim 9-Dualizim (Ahlâk dinleri) 10-Monoteizim (Evrensel dinler) 11-Hristiyanlıkla Müslümanlığın türlü yönlerden
BÖLÜM:II Din ve Cemiyet 1-Din teriminin anlamı 2-Dinin çeşitli tanımları 3-İtikadın incelenmesi 4-Dini hayatın tezahürlerinden itikadın açıklanması 5-Dinin, ameli ifadesi olan ibadetin açıklanması 6-Dinin sosyal ifadesi olan cemaatin açıklanması	
BÖLÜM:III Dinin Sosyal Fonksiyonu 1-İtikadın, fert ve toplum bakımından önemi	

⁶⁰ Mehmet Taplamacıoğlu, *Din Sosyolojisi* (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1963), 2, 39. Taplamacıoğlu *Genel Sosyoloji* kitabında “Sosyolojik Kanunlar” başlığı altında konuya daha fazla yer ayırır. Ona göre, G. A. Lundberg’e yaptığı atıfla, “...bilimsel kanun deyimi, herhangi bir bilimde ne anlamda ise, toplumbilimlerinde de tıpkı odur.” Yazar bu başlık altında çeşitli sosyolojik kanunlara yer verir ancak sosyolojinin geleceğe dair “bir dereceye kadar” öngörülerde bulunabileceğini de kabul eder. Aslında bu, sosyolojik yasaların tabiat bilimlerindeki gibi bir yasa olmadığının itirafıdır. Bkz. Mehmet Taplamacıoğlu, *Genel Sosyoloji Üzerine Bir Deneme* (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1969), 68-75.

⁶¹ Taplamacıoğlu, *Din Sosyolojisi*, 90.

⁶² İ. Turgut Ulusoy, *İslâm Felsefesi ve Din Sosyolojisi* (İstanbul: Hisar Yayınevi, 1971), 5.

* İmla olduğu gibi korunmuştur.

2-İtikadın, fert ve toplum bakımından değeri 3-Ferdi ve toplumsal ibadet, önemi ve gayesi 4-Din psikolojisi yönünden ibadetin değeri ve dinle ilmin münasebeti 5-Din ve ahlak BÖLÜM: IV Toplumda dinin başlıca kuruluşları 1-Kelam ve felsefe, kelamcılarının görüşü ve tasavvufun doğuşu 2-Medrese ve tekkelerin kuruluşu, zihniyetleri, öğretim ve eğitim farkları 3-Her ikisinin karşılıklı ittiham ve iddiaları 4-Gazali'nin bu yöndeki çabası ve bu iki kuruluşun sonucu	karşılaştırılması suretiyle beliren ayrılık ve özellikleri Kısım: III 1-Din ve devlet münasebetleri 2-İslâmiyetin ilk zamanları ve Hz. Muhammed, 4 halife devri ve sonrası 3-Lâiklik, Dinî ve Lâik devlet görüşleri 4-İslâmiyetin ilme ve akla önem vermesi ve sebepleri 5-Türklerde Lâiklik fikri ve gelişimi (İmparatorluk ve Cumhuriyet devirleri) 6-Batı âleminde Teokrasi ve Lâiklik, bize benzeyen ve ayrı olan yönleri
--	--

Kitabın Din Sosyolojisi kısmı iç kapak, içindekiler, her konunun sonunda verilen özet ve sorularla birlikte toplam 46 sayfadır. Tablodaki başlıklardan da anlaşılacağı üzere yazar, hâkim sosyoloji ve din sosyolojisi kitaplarındaki bilgileri Milli Eğitim Bakanlığının çizdiği program çerçevesinde kısaca özetlemiştir. Yazar önce sosyolojinin tarihinden, konusundan ve metodundan söz eder. Pozitivist anlayışı aktarır. Buna göre, “sosyal olaylar, tabiat olayları gibi zorunluluk kanununa bağlıdır. Tabiatta sebepsiz bir şey olmadığı gibi, toplumda da sebepsiz bir şey olmaz. Determinizme tâbidir.”⁶³ Ulusoy’ın kaynakları arasında Taplamacıoğlu’nun *Din Sosyolojisi* kitabı yer almaz, fakat laiklik konusunda Taplamacıoğlu’nun yaklaşımını özetleyip sunmuştur.

2.5. Âmiran Kurtkan Bilgiseven: *Din Sosyolojisi* (1985)

Amiran Kurtkan Bilgiseven (1929-2005) İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi mezunudur (1947). 1956’da Sosyoloji Kürsüsünde asistan olmuş, Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu’nun danışmanlığında doktorasını tamamlamış (1960), 1993 yılında emekli olana kadar İktisat Fakültesi Sosyoloji ve Sosyal Siyaset Kürsüsünde çalışmıştır.⁶⁴ Kurtkan Bilgiseven İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi’nde verdiği Eğitim Sosyolojisi derslerinde öğrencilerinin dinle ilgili sorularından hareketle⁶⁵ *Din Sosyolojisi* başlıklı bir kitap neşreder. Yazarın, Din Sosyolojisi dersi verdiği dair bilgi yoktur ancak tasavvufi düşünceyle yakından ilgilenmektedir⁶⁶ ve bu ilginin kocasıyla bağlantılı olduğu kitabın ön sözünden anlaşılmaktadır. Burada yazar, “Kitabın yazılması esnasında gece yarılarını aşan saatlere kadar benimle tasavvufi konularda müzakere ve müşavereleyen aziz eşim pnömolog Dr. Sadık Bilgiseven’e gösterdiği fedakârlık için teşekkür borçluyum,” der.⁶⁷

Din Sosyolojisi kitabı üç bölümden meydana gelir. Birinci bölümde önce genel anlamda din tanımlarına yer verilir, daha sonra “En Yüksek İnanç Tabakasındaki Gerçek Dinin Tarifi ve Özellikleri” başlığı altında 100 sayfayı aşan bir hacimde tevhit, tevhidin birey ve toplum üzerindeki etkisi, tevhit-bilim ilişkisi anlatılır. Bütün kitap boyunca İslâm tarihinden, tasavvuf düşüncesinden ve edebiyatından örnekler verilir. Kitabın ikinci bölümü İnanç ve Sosyo-Kültürel Yapı Arasındaki İlişki başlığını taşır. Burada önce inancın tekâmülü (Tanrısız inançlar, Çok Tanrılı İnançlar, Tek Tanrılı İnançlar), sonra Tevhit inancının sosyo-kültürel yapı üzerindeki etkisi, nihayetinde dinî kurumsallaşma (totem, Şamanizm, ayin, şehitlik, kurban, mistisizm ve tasavvuf) ele alınır.

Üçüncü bölüm İnanç ve Sosyo-Kültürel Değişme Arasındaki İlişki başlığını taşır. Yazar “değişme”den ziyade “tekâmül”ü kullanır zira kitabın daha başında dediği gibi “Din, gerçek manada din sayılabilmek için insanın doğuştan itibaren tekâmülü ve tevhitçi davranışa elverişli bir hilkate (yaratılış özelliğine) sahip olduğunu belirtmelidir.”⁶⁸ Kurtkan Bilgiseven Darwin’in evrim teorisinin hatalı tarafları olduğunu söylese de kâinatta bir evrim olduğu kanaatindedir. Bu evrim fizik dünyada görüldüğü gibi kültür dünyasında da görülür. Yazarın tekâmül dediği bu sürecin zirve noktasına ulaşması mümkün değildir. “Hiç olmazsa bir veya birkaç gezegende yaşayan insanların tam bir tevhit düzenine ulaşmaları ile kâinatta gizli olan *kemale erme potansiyeli* kuvveden fiile geçmiş olabilecektir.”⁶⁹ Üçüncü bölümde yazar teorik bahislerin yanında tarihsel konulara girer; cahiliyeden

⁶³ Ulusoy, *İslâm Felsefesi ve Din Sosyolojisi*, 91.

⁶⁴ Ramazan Alıcı, *Türk Sosyolojisinde Âmiran Kurtkan Bilgiseven’in Yeri ve İzahlı Bibliyografyası*, (Malatya: İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1996), 44-46.

⁶⁵ Kurtkan Bilgiseven *Din Sosyolojisi*, v.

⁶⁶ Demirçin Efe’ye göre Kurtkan Bilgiseven Melami anlayışa yakındır. Tuba Demirçin Efe, *Amiran Kurtkan Bilgiseven’in Tasavvuf Anlayışı* (Sakarya: Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2014), 8-9.

⁶⁷ Âmiran Kurtkan Bilgiseven, *Din Sosyolojisi* (İstanbul: Filiz Kitabevi, 1985), vi.

⁶⁸ Kurtkan Bilgiseven *Din Sosyolojisi*, 15.

⁶⁹ Kurtkan Bilgiseven *Din Sosyolojisi*, 352-361.

İslâm’a tekâmülü, Hıristiyan Batı’daki sosyo-kültürel değişmeyi ve uzun bir şekilde Osmanlı’nın yükselme, duraklama, gerileme devirlerindeki ve Cumhuriyet dönemindeki değişimi ele alır.

2.6. İlâhiyatçı Din Sosyologları: Yümni Sezen ve Ünver Günay

İlâhiyat Fakültesi mezunu olup Din Sosyolojisi alanına intisap eden ilk akademisyen Rami Ayas’tır⁷⁰ ancak bir ders kitabı kaleme almamıştır. İlâhiyatçı din sosyoloğu olarak ilk telif ders kitabını yazan Yümni Sezen Ankara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi mezunudur (1961). 1985’te Marmara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesinde göreve başlamış, doktorasını İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi, Sosyal Yapı ve Sosyal Değişme Bilim Dalında tamamlamıştır (1987).⁷¹

Tablo: 6. Yümni Sezen’in Sosyolojide ve Din Sosyolojisinde Temel Bilgiler ve Tartışmalar (1990) Kitabının İçindekileri
(Alt başlıklar verilmemiştir.)

BİRİNCİ BÖLÜM GENEL SOSYOLOJİ I-SOSYOLOJİNİN TARİFİ II-SOSYAL GRUPLAR III-SOSYAL OLAYLAR VE SOSYOLOJİNİN KONUSU IV-FERT VE CEMİYET V-SOSYAL ŞUUR VE KAYNAĞI VI-SOSYAL DEĞİŞME VII-KÜLTÜR VE MEDENİYET VIII-AİLE IX-DEVLET X-SOSYOLOJİNİN İLİMLER ARASINDAKİ YERİ VE TARİHÇESİ XI-KLASİK VE ÇAĞDAŞ SOSYOLOJİ ARASINDAKİ FARKLAR XII-SOSYOLOJİ SAHASINDA ÖNEMLİ ÇALIŞMALAR	İKİNCİ BÖLÜM DİN SOSYOLOJİSİ I-DİN NEDİR? II-DİN SOSYOLOJİSİNİN TARİFİ VE SAHASI III-DİN SOSYOLOJİSİNİN TARİHÇESİ IV-DİN SOSYOLOJİSİNİN METOTLARI V-ÇEŞİTLİ SOSYOLOJİK FAKTÖRLERİN DİNE BAKIŞLARI VI-DİNİN SOSYAL FONKSİYONU
---	---

Sezen’in *Sosyolojide ve Din Sosyolojisinde Temel Bilgiler ve Tartışmalar* başlıklı kitabının en dikkat çekici özelliği çalışmanın üçte ikisinin genel sosyoloji konularına ayrılmasıdır. Bu, din sosyoloji kitaplarında sık karşılaşılan bir durumdur. Bir dönem İlâhiyat Fakültelerinde Sosyolojiye Giriş ve Din Sosyolojisi dersleri ayrı ayrı okutulmuşsa da çoğunlukla tek ders olarak Din Sosyolojisi altında verilmiştir. Konuların öğrencilerce daha iyi anlaşılması için ders içerisinde not şeklinde veya ders kitabına dâhil edilerek sosyolojinin temel kavram ve tartışmaları da verilmeye çalışılmaktadır. Sezen’in çalışmasında bu olgu zirveye ulaşmıştır. Kitapta dikkat çeken bir başka husus ise diğer kitapların aksine din sosyolojisinin tarihçesinin oldukça kısa tutulmasıdır.⁷² Ayrıca Ülken’den iktibasla Yümni Sezen, yeni sosyolojinin genel kanunlarla her şeyi açıklamak iddiasında olmadığını söyler⁷³ ki bu, geç bir dönemde pozitivist anlayışın mücmel bir eleştirisi olarak değerlendirilebilir.

1993 yılında yayımladığı *Din Sosyolojisi Dersleri* kitabı ile alana çok önemli katkılar sağlayan Ünver Günay Ankara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi mezunu olup (1964) doktorasını 1974’te Fransa’da tamamlamış, Türkiye’ye döndükten sonra Atatürk Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi’nde Din Sosyolojisi alanında çalışmaya başlamıştır. 1985’te Erciyes Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi’ne geçiş yapmış, 2009’da emekli olmuştur.⁷⁴

Tablo: 7. Ünver Günay’ın Din Sosyolojisi Dersleri (1993) Kitabının İçindekileri
(Alt başlıklar verilmemiştir.)

I.GİRİŞ II.GENEL VE ÖZEL SOSYOLOJİLER VE DİN SOSYOLOJİSİ III.DİN SOSYOLOJİSİNİN BİLİMLER TASNİFİNEKİ YERİ IV.DİN FELSEFESİ, İLAHİYAT, DİNLER BİLİMİ VE DİN SOSYOLOJİSİ	XII. DİN NEDİR? XIII.DİN VE TOPLUM XIV. SÜBJEKTİF DİNİ TECRÜBENİN OBJEKTİFLEŞMESİ XV.DİNİ TECRÜBENİN İFADE ŞEKİLLERİ XVI. DİNİ GRUPLAR
---	--

⁷⁰ Yümni Sezen, “Sunuş,” *Türk Din Sosyolojisinde Mehmet Rami Ayas, Kevser Gülçiçek Ayas* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2012), 7.

⁷¹ Osman Türe, *Yümni Sezen’in Din ve Toplum Görüşleri* (Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022), 5-6.

⁷² Yümni Sezen, *Sosyolojide ve Din Sosyolojisinde Temel Bilgiler ve Tartışmalar* (İstanbul: İFAV Yayınları, 1990), 178-181.

⁷³ Sezen, *Sosyolojide ve Din Sosyolojisinde Temel Bilgiler ve Tartışmalar*, 154.

⁷⁴ İsmail Güllü, “Prof. Dr. Ünver Günay’ın Hayatı, Eserleri ve Türk Din Sosyolojisindeki Yeri,” *Turkish Studies* 13/2 (Kış 2018), xxvii-xxviii.

V.DİN SOSYOLOJİSİNİN KONUSU VI.DİN SOSYOLOJİSİNDE METOT VII.DİN SOSYOLOJİSİNİN TARİHÇESİ IX. GÜNÜMÜZDE DİN SOSYOLOJİSİ VE BU ALANDA ORTAYA ÇIKAN BAŞLICA EĞİLİMLER X.İSLÂMİYET VE DİN SOSYOLOJİSİ XI.TÜRKİYE'DE DİN SOSYOLOJİSİ	XVII. DİN VE SOSYAL FARKLILAŞMA XVIII. DİN VE SOSYAL BÜTÜNLEŞME XIX. DİN VE SOSYAL DEĞİŞME XX. ÇEŞİTLİ TOPLUM TİPLERİNDE DİN XXI. DİNİN DİĞER SOSYAL KURUMLARLA FONKSİYONEL İLİŞKİLERİ
---	---

Ünver Günay'ın kitabında, Yümni Sezen'in aksine din sosyolojisinin tarihçesine uzun bir yer ayrılması (70 sayfa) dikkat çeker. Konu Antik Yunan filozoflarından başlar, İslâm dünyasında Farabi, Gazali, diğer İslâm düşünürleri ve İbn Haldun'la devam eder ve modern döneme gelir.

3. Din Sosyolojisi Kitaplarında Yer Alan İki Örnek Konu: İlkel Din Teorileri ve Laiklik

İlkel din teorileri ve insan toplumlarının geçirdiği evrim Ziya Gökalp'ten başlayarak günümüze kadar bütün din sosyolojisi kitaplarında ele alınan ortak bir konudur. Bu, anlaşılabilir bir durumdur zira A. Comte'tan başlamak üzere ilk sosyologlar, antropologlar, hatta Freud örneğinde olduğu gibi⁷⁵ ilk psikologlar dinin kaynağı üzerinde durmuşlardır. Ders kitaplarındaki ikinci ortak konunun laiklik olması ise ilkel din teorilerinin salt bilimsel amaçla ele alınmadığını bize göstermektedir. Şüphesiz din-siyaset ilişkisi de sosyolojinin başlangıcında ele alınmıştır.⁷⁶ Ancak sekülerleşme teorisinin Batı'da 1920-1930 yıllarında kurulduğunu⁷⁷ düşündüğümüzde laiklik konusunun aynı dönemde ülkemizdeki lise ders programında yer alması basit bir şekilde güncel sosyoloji konularının takibiyle açıklanamaz. Yukarıda ifade ettiğimiz üzere 1924'te çıkarılan devrim kanunları ile laik bir devlet yapısını hedeflenmişti.⁷⁸ Bu hedefin yeni nesillere benimsetilebilmesi için önemli araçlardan biri eğitimdi.⁷⁹ Dönemin Maarif Vekili Vasıf Bey ülkenin “medeni ve asri” gelişmesini sağlayacak bir eğitim politikası izleyeceklerini söylüyordu.⁸⁰ Aynı yıl (1924) belirlenen Sosyoloji ders programında laiklik kavramı geçmemesine rağmen yazarlarca işlenmiş, 1935 ders programında ise laikliğe açıkça yer verilmiştir.⁸¹ Nitekim kısa ama hızlı bir süreçten sonra 1937 yılında yapılan değişikliklerle “laiklik” anayasaya konulacaktır.⁸²

3.1. Toplumların Evrimi ve Din

Sosyoloji ilk ortaya çıktığı andan itibaren toplumların gelişimine, dolayısıyla ilkel topluluklara ilgi duymuştur. Antropolojinin öncülerinden kabul edilen Giambattista Vico'nun (öl. 1744) kendilerine vahiy gelmeyen Gentillerin gelişimini Tanrılar Çağı, Kahramanlar/Barbarlar Çağı ve İnsanlar Çağı şeklinde ayırması,⁸³ Comte'un (öl. 1857) Teolojik, Metafizik ve Pozitif Çağ'dan oluşan bir tarih felsefesi yapması ve dinin evrimini fetişizm, politeizm ve monoteizm olarak açıklaması⁸⁴ kendilerinden sonra gelen sosyal bilimcilerin yolunu belirlemiştir.

Gerek genel sosyoloji kitaplarında gerekse din sosyolojisi kitaplarında insanlığın gelişimi evrimsel olarak, klanlardan başlatılarak modern ulus devlete kadar getirilir. Örneğin Mehmet İzzet klan, toprağa yerleşim, aşiret, ulus ve medeniyet şeklinde,⁸⁵ Topçu klan, site ve imparatorluk şeklinde,⁸⁶ Yümni Sezen klan, kabile, site, imparatorluk ve millet şeklinde,⁸⁷ Ünver

⁷⁵ Ali Köse ve Ali Ayten, “Sigmund Freud ve Din Görüşü,” *Sosyal Teoride Din*, Ed. Cevat Özyurt ve İbrahim Mazman (Ankara: Hece Yayınları, 2015), 344-347.

⁷⁶ Örnek olarak Marks'ın yaklaşımı için bkz. Cevat Özyurt, “Marx'ta Yanılsama ve İdeoloji Olarak Din,” *Sosyal Teoride Din*, Ed. Cevat Özyurt ve İbrahim Mazman (Ankara: Hece Yayınları, 2015), 138-140, 152-158.

⁷⁷ Ekber Şah Ahmedi, *Varoluşsal Güvenlik ve Sekülerleşme: Modern Bir Teorinin Eleştirisi* (Ankara: Nobel Bilimsel Eserler, 2023), 38-39.

⁷⁸ Söz konusu yasalarla laik bir devletin hedeflendiği konusunda genel bir uzlaşma söz konusudur. Örnek olarak bkz. Reşat Kaynar, “Giriş,” *Türkiye'yi Lâikleştiren Yasalar: 3 Mart 1924 Tarihli Meclis Müzakereleri ve Kararları*, Haz. Reşat Genç (Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 1998), xxx.

⁷⁹ Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi: Başlangıçtan 1990'a* (İstanbul: Alfa Basım Yayım Dağıtım, 7. Bs., 1999), 283.

⁸⁰ *Hâkimiyet-i Milliye*, “Maarif Vekili Vâsıf Beyin Beyânâtı” (9 Mart 1924), 1.

⁸¹ Tok, *Cumhuriyetin Yurttaş İnşa Projesinde Lise Sosyoloji Ders Kitaplarının Etkisi (1923-1938)*, 61.

⁸² Türkiye Cumhuriyeti Anayasa Mahkemesi, “1924 Anayasası” (Erişim 09 Ekim 2025).

⁸³ Sema Önal Akkaş, *Giambattista Vico'nun 'Yeni Bilim' Adlı Eserinin Felsefe Tarihindeki Yeri* (Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2003) 131-142; Giambattista Vico, *Yeni Bilim*, Çev. Sema Önal (Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2007), 406-411.

⁸⁴ Auguste Comte, *System of Positive Polity II*. Çev. Frederic Harrison (Londra: Longmans, Green and Co, 1875), 75-80.

⁸⁵ Mehmet İzzet, “Yeni İçtimaiyat Dersleri,” 481-484, 522, 591-595.

⁸⁶ Nurettin Topçu, *Sosyoloji*, (İstanbul: Kurtulmuş Basımevi, 1952), 21-22, 29-31, 36-37, 42.

⁸⁷ Sezen, *Sosyolojide ve Din Sosyolojisinde Temel Bilgiler ve Tartışmalar*, 82-93.

Günay ise aile, klan, mahalli birlikler (köyler ve şehirler), kabile ve millet şeklinde bir sıralama yapar.⁸⁸

Bu gelişim aynı zamanda dinin gelişimini de içermektedir, bir başka ifadeyle insanlığın gelişimi ile dinin gelişimi birbiriyle doğrudan ilişkili olarak kabul edilir. Klan dininin totemizm olduğu hususunda neredeyse ittifak vardır.⁸⁹ Bu anlayışta Durkheim’in etkisi açık bir şekilde görülür. Hatta bu iddia dünyanın farklı coğrafyalarındaki örneklerle desteklenir. Mehmet İzzet’e göre sadece Avustralya’da değil, Amerikan yerlilerinde, Afrika’da, Mısır’da, hatta Cahiliye Araplarında hayvan isimleriyle anılan (Benî Kelb gibi) kabileler bulunmaktadır, dolayısıyla insanlığın başlangıcında totemizmin olduğunu kabul etmek bir zorunluluktur.⁹⁰

Totemizmin genel kabulünden sonra dinin evrimiyle ilgili görüşlerde küçük farklılıklar söz konusudur. Mehmet İzzet’e göre toprağa yerleşimle birlikte totem inancı zayıflamaya başlar, atalara tapınma ortaya çıkar. Aşiretlerde aşiret dini, uluslarda milli dinler, medeniyetlerde de âlemşümül (evrensel) dinler görülür. Modern dönemdeki dinin öne çıkan özelliği ise vicdana inmesidir. “Aynı zamanda ferdileşen ahlaki mes’uliyet duygusu ile beraber din de ferdin derin ve samimi, fakat enfüsi bir merbutiyetinden ibaret gözükmüyor.”⁹¹ Aşağıda ele alacağımız üzere, Mehmet İzzet buradan laiklik düşüncesine yol açacaktır.

Necmettin Sadak klandaki totem inancından, şehir dinlerine, oradan evrensel dinlere geçiş yapar. Sadak’a göre, dinleri sıralarken sadece dinlerin toplumsal yapıya bağlılığına bakılmalıdır, hatta “Din, siyasal örgenin ruhsal görünüşünden başka bir şey değildir.”⁹²

Hilmi Ziya Ülken kabileden totemizm, animizm, natürizm görüldüğünü, site ile birlikte çok tanrıcılık, henoteizm (çokta bir Allahçılık), arada görülme ihtimali olan iki tanrıcılık, tek tanrıcılık, hiç tanrıcılık (ateizm) şeklinde bir gelişim olduğunu iddia eder. Hiç tanrıcılıktan kasıt felsefi ateizm değildir; Budizm, Lamaizm, Jainizm gibi tanrının inkârına varan dinlerdir.⁹³

Nurettin Topçu, çok benimsememekle birlikte, müfredata bağlı kalarak klanda totemizm, yerleşik hayata geçiş ve boyların ortaya çıkmasıyla animizm ve natürizm inançlarından söz eder. Sitenin (şehrin) kurulmasıyla birlikte insanlık çok tanrı bir evreye geçmiş, imparatorlukların ortaya çıkmasıyla çok tanrıcılık düalizme, oradan da tek tanrıcılığa evrilmiştir.⁹⁴ Topçu’ya göre, “Dinlerin evriminde gaye olarak son devre, bir Allahçılık devridir.”⁹⁵

Tasavvufi bir eğilime sahip olan Âmiran Kurtkan Bilgiseven hem İslâm’ı hem de sosyolojik görüşü birleştirmek ister. Ona göre Hz. Âdem’den önce dünyada yaşayan âdemlerin (insanların) tevhit inancı zayıftı. İnsanlık Hz. Âdem’le birlikte tedrici değil, ani bir sıçrama şeklindeki tekâmülle tevhit inancını tanıdı, daha sonraki devirlerde ise ilkel inanç seviyelerine döndü. Ancak bu çerçevede görülen totemizm, natürizm gibi inançlar insanlık tarihindeki kronolojik gelişmeyi göstermezler. Bu inançların ortaya çıkışında çevresel faktörlerin etkisi vardır. Natürizmin çok uzun süre görülme sebebi insanların tabiat karşısında tamamen güçsüz bir konumda olmalarıydı.⁹⁶ Yazar dinlerin gelişimiyle ilgili kronolojik bir gelişim olmadığını söylese de totemizm, natürizm, çok tanrıcılık ve tek tanrıcılık şeklinde bir sıralama yapar. Bu tek tanrı, örneğin milli bir tanrı olabilir. Tekâmülün nihai evresi tek tanrıdan “Allah kavramına ve tevhit fikrine yükseliş”tir.⁹⁷ Tanrı “belirli bir kudrete sahip ve hükümlerini belirli sahalarda veya hususlarda geçerliği olduğu düşünülen... güçtür.” Oysa Allah “her hususta kuvvet ve kudret sahibi olan... tek ilahi varlıktır.”⁹⁸ Yazara göre, Hilmi Ziya Ülken tanrı ve Allah kavramları arasındaki farkı dikkate almadığı için analizlerinde hata yapmıştır.⁹⁹

Klasik sosyolojinin temel problemlerinden biri olan dinin menşei konusunu Türk sosyologları da kimi eleştirilerle birlikte sahiplenmişlerdir. Mehmet İzzet Müslüman bir toplumda bu teorilere zemin hazırlamak için, herkesin kendi dininin ilahi olduğuna inandığını, ancak dünyadaki bazı dinlerin ilahi vahiyle açıklanamayacak kadar farklı olduğunu, bunları hak dinin dejenerasyonu olarak yorumlamanın da dinlerin menşei konusundaki sorulara cevap olmadığını söyler.¹⁰⁰ Aslında İslâm

⁸⁸ Ünver Günay, *Din Sosyolojisi Dersleri* (Kayseri: Erciyes Üniversitesi Yayınları, 1993), 191-203.

⁸⁹ Mehmet İzzet, “Yeni İctimaiyat Dersleri,” 481; Necmettin Sadak, *Toplumbilim Sosyoloji* (İstanbul: Maarif Bakanlığı Yayınları, 1945), 26, 90; Hilmi Ziya, *Umumi İctimaiyat*, 151-152; Topçu, *Sosyoloji*, 21-22.

⁹⁰ Mehmet İzzet, “Yeni İctimaiyat Dersleri,” 481-484.

⁹¹ Mehmet İzzet, “Yeni İctimaiyat Dersleri,” 522, 595-597.

⁹² Sadak, *Toplumbilim Sosyoloji*, 95-96.

⁹³ Hilmi Ziya, *Umumi İctimaiyat*, 194-195; Hilmi Ziya Ülken, *Dini Sosyoloji* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1943), 28-33.

⁹⁴ Topçu, *Sosyoloji*, 21-22, 29-31, 36-37, 42.

⁹⁵ Topçu, *Sosyoloji*, 75.

⁹⁶ Kurtkan Bilgiseven *Din Sosyolojisi*, 142-145, 156-157.

⁹⁷ Kurtkan Bilgiseven *Din Sosyolojisi*, 165.

⁹⁸ Kurtkan Bilgiseven *Din Sosyolojisi*, 153.

⁹⁹ Kurtkan Bilgiseven *Din Sosyolojisi*, 163.

¹⁰⁰ Mehmet İzzet, “Yeni İctimaiyat Dersleri,” 588-589.

geleneğinde hak dinler, muharref dinler ve batıl dinler şeklinde bir ayırım söz konusudur,¹⁰¹ fakat Mehmet İzzet bu ayırımı anlamadığı gibi hak dinin dejenerasyonunu, yani muharref dinler konusunu da silip atar.

Hilmi Ziya Ülken dönemin hâkim sosyolojik anlayışının gereği olarak “Dinlerin kökünü araştırmak bir zarurettir,” der.¹⁰² Ancak bu teoriler onu tatmin etmemiştir. Zira henüz muhafazakâr düşünceye dönmediği bir dönemde kaleme aldığı *Umumî İctimaiyat* (1932) isimli kitabında müstakil bir konu olmamakla birlikte dinin menşei ile ilgili totemizm, animizm, natürizm teorilerine değinir, fakat sonuç olarak bu teorilerin dinlerin nasıl başladığını izah edemediklerini söyler.¹⁰³

İlk dönemlerde ilkel din teorilerine bir eleştiri yapılacak olsa bile Durkheim referans alınır. Çünkü Durkheim de diğer teorileri eleştirerek işe başlamıştı.¹⁰⁴ Necmettin Sadak dinin menşei konusunda sadece Durkheim’e atıf yapar, Comte’un fetişizm, politeizm, monoteizm şeklindeki sıralamasını eleştirir.¹⁰⁵ Nurettin Topçu ilk kez 1948’de *Toplumbilim Sosyoloji* adıyla neşredilen¹⁰⁶ kitabında ilkel toplum fikrinin tartışmalı bir husus olduğunu, pigmeler gibi ilkel görülen topluluklarda aile hayatının, derin bir musikin, yüksek ahlaki hayatın ve bir tanrı inancına dayanan dinin olduğunu ifade ettikten sonra yine de Durkheim’in izinden giderek dinin gelişimini ele alacağını söyler.¹⁰⁷ Ancak Topçu, daha önceki kitaplarda birer sosyal gerçeklik gibi sunulan animizm ve natürizm evresinin Durkheim tarafından nasıl eleştirildiğini de anlatır. Burada Topçu’nun ilkel din üzerine eleştirilerini daha çok Durkheim üzerinden yürüttüğünü görürüz. Zira Durkheim Türk sosyolojisinin bir idolüdür ve onun üzerinden yapılan eleştirilere kimsenin itiraz edecek hâli yoktur.¹⁰⁸

Mehmet Taplamacıoğlu *Din Sosyolojisi: Giriş* (1961) isimli kitabının “Dinin Başlangıcı” konusunda ruhçuluk, ata ruhlarına tapınma ve tabiatçılığı yine çoğunlukla Durkheim’in eleştirileri merkezinde kritik eder. Yazar totemizmin eleştirisi konusunda daha temkinlidir, temel bilgileri naklettikten sonra, muhtemelen hâkim Durkheimci görüşlerle çatışmaya girmemek için, “Totemizm, natürizm ve animizme göre daha kıvamlı bir sistem olmakla beraber ilkel insanların dinî inanışlarını açıklamak üzere kurulmuş bir ipotezden öteye gidemez,” demekle yetinir.¹⁰⁹

Taplamacıoğlu’nun *Din Sosyolojisi* (1963) kitabında ilkel din teorilerine bir başlık veya konu olarak yer vermemesi dikkat çekicidir. Ara ara konulara değinir. Burada da eleştirel yaklaşımları öne çıkarır. Örneğin Frazer’in, totemle olan ilişkinin her vakit dinî olmayacağını ispat ettiğini söyler. Frazer’e göre, “Tanrıdan söz eder gibi totemden söz açmak ve bunun klân tarafından yüceltildiğini doğrulamak büyük bir hatadır.”¹¹⁰ Malinowski “toplumdan söz açmakla yetinmiyerek dinin menşesinde bir ferdilik görmektedir. Yazar dinin rasyonalist yorumuna ve özellikle, Levy Bruhl’in ilkel toplumların mantık öncesi zihniyeti tezine karşı cephe almaktadır.”¹¹¹ Bu görüşleri farklı yerlerde verdikten sonra Taplamacıoğlu, dinin doğuşunu tek bir sebebe bağlamak isteyen açıklamaların “çıkamaz yol olarak” görüldüğünü, dinin “daha çok toplumun fonksiyonel bir ön şartı olarak” düşünüldüğünü ve “dinle toplum arasındaki karşılıklı etkiler üzerinde durulduğunu” söyler. Fakat ona göre dini tam olarak tanımlamak da “onun toplumun fonksiyonel ön şartı olduğunu ispat etmek de oldukça güçtür.”¹¹²

İ. Turgut Ulusoy’un İmam Hatip Okulları için hazırladığı *İslâm Felsefesi ve Din Sosyolojisi* (1971) kitabında dinlerin evriminde animizm ve natürizmin eleştirisi yapılır, totemizmin yapılmaz.¹¹³ Âmiran Kurtkan Bilgiseven, Schmidt’in tek tanrı inancının sadece gelişmiş toplumlarda değil, ilkel toplulukların da ilk anlayışı olduğu tezine yer verir ancak “ispatlanamamış bir fikir” diyerek çok üzerinde durmaz.¹¹⁴ Zira kendi mantığı içerisinde ilkel inançları da “gerçek dini” de açıklamaktadır. Yümni Sezen’in *Sosyolojide ve Din Sosyolojisinde Temel Bilgiler ve Tartışmalar* (1993) kitabında eleştirileriyle birlikte natürizm, animizm, totemizm konuları ele alınır.¹¹⁵ İncelediğimiz kaynaklar arasında ilkel din teorilerinin en sistemli eleştirisini Ünver Günay’ın çalışmasında

¹⁰¹ Günay Tümer, “Din, Genel Olarak Din,” *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 9/318.

¹⁰² Ülken, *Dinî Sosyoloji*, 20.

¹⁰³ Hilmi Ziya, *Umumî İctimaiyat*, 117-120.

¹⁰⁴ Emile Durkheim, *Dinî Hayatın İlk Şekilleri*, Çev. İzzet Er (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2009), 65-101.

¹⁰⁵ Sadak, *Toplumbilim Sosyoloji*, 26, 90-91, 96.

¹⁰⁶ İsmail Kara, “Ahlâk Davasına ve Muallimliğe Adanmış Bir Ömür: Nurettin Topçu,” *Temaşa: Erciyes Üniversitesi Felsefe Bölümü Dergisi* 4 (2016), 18.

¹⁰⁷ Topçu, *Sosyoloji*, 26. Her ne kadar kitap özel bir matbaada basılmışsa da dış ve iç kapakta “M. E. Bakanlığının 19 Nisan 1952 tarih ve 7792 sayılı karariyle ders kitabı olarak kabul edilmiştir,” yazar.

¹⁰⁸ Topçu, *Sosyoloji*, 21-22, 29-31.

¹⁰⁹ Taplamacıoğlu, *Din Sosyolojisi: Giriş*, 68.

¹¹⁰ Taplamacıoğlu, *Din Sosyolojisi*, 1.

¹¹¹ Taplamacıoğlu, *Din Sosyolojisi*, 53.

¹¹² Taplamacıoğlu, *Din Sosyolojisi*, 55.

¹¹³ Ulusoy, *İslâm Felsefesi ve Din Sosyolojisi*, 113-114.

¹¹⁴ Kurtkan Bilgiseven *Din Sosyolojisi*, 155.

¹¹⁵ Sezen, *Sosyolojide ve Din Sosyolojisinde Temel Bilgiler ve Tartışmalar*, 191-192, 194, 212-213.

görüyoruz. Günay uzun bir yer ayırdığı din sosyolojisinin tarihçesi kısmında ilkel din teorilerini genişçe ele alır, akabinde Pareto, W. Schmidt ve Malinowski’nin eleştirilerine yer verir.¹¹⁶

Dinin kaynağı meselesi artık sosyolojinin ve antropolojinin bir konusu olmaktan çıkmıştır zira Evans-Pritchard’ın yaklaşımıyla ifade edecek olursak, masa başı bilim adamlarının felsefi spekülasyonları deneysel anlamda bir değer taşımamaktadır. Bu teoriler, bazısı hiçbir ilkel karşılaştırmayan kuramcılarının kendince ilkel insanın düşünce ve duygu dünyasına girip birtakım çıkarımlarda bulunduğu psikolojik kuramlardır. Dolayısıyla bu teoriler ne doğrulanabilen ne de yanlışlanabilen düşüncelerdir.¹¹⁷ Bugünün sosyolojisi dinin diğer toplumsal kurum ve süreçlerle ilişkileri, dinin toplumsal işlevleri üzerinde yoğunlaşmaktadır. Fakat ülkemizde Psikoloji, Sosyoloji, Antropoloji ve Felsefe gibi bölümlerde bu teorilere hâlen yer verilmesi din sosyolojisi kitaplarında da bir konu olarak yer almasını zorunlu kılıyor. Burada eleştirilebilecek en önemli husus dönemin düşünsel olarak arka planını vermeden, bu teorileri kendi zamanlarında da rağbet gören yaklaşımlar olarak sunmaktır. Oysa Müller’in teorisi kendi hayatında Tylor ve Spencer kadar kabul görmemiş, ölümünden sonra da kalıcı bir etki bırakmamıştır.¹¹⁸ Frazer’in görüşleri ise Levi-Strauss gibi önemli bazı antropologlar dışında pek yankı bulmamıştır.¹¹⁹ Sosyoloji kitapları bu teorileri aktarıırken alternatif bir iddia olarak ilahi kökene yer vermemiştir, zira sosyoloji böyle bir yaklaşımı “bilimsel” kabul etmez. Comte’un formüllemesiyle sosyoloji pozitif bir bilimdir, pozitivizm de dini ve metafiziği bilim öncesi düşünce formları olarak görüp reddeder.¹²⁰ Oysa Andrew Lang (öl. 1912) söz konusu teorileri eleştirerek ilkel kabilelerde hayalet ve ruh kavramları oluşmadan önce yapıcı (*maker*), herkesin babası (*father*) ya da efendi (*master*) olarak inanılan bir tanrı inancı olduğunu iddia etmiştir. Lang’e göre hemen hemen bütün ilkel kabilelerde neredeyse monoteizme benzer şekilde bir *Yüce Varlık* fikri vardı. Diğer inanç şekilleri, hatta içinde kurbanın olduğu vahiyli dinler bile bu inancın “dejenere” olmuş biçimiydi. Bu teori daha sonra “animistik dönem öncesi monoteizm” olarak nitelendirilmiştir.¹²¹ Lang’in bu teorisi Katolik din adamları ve antropologları olan Wilhelm Schmidt ve Wilhelm Koppers’ın başını çektiği Avusturya Kültür Tarihi Okulu tarafından savunulmuş.¹²² Malinowski (öl. 1942) tarafından da ilkel din teorileri konusunda önemli bir katkı olarak görülmüştür.¹²³

3.2. Modern Toplumda Din ve Laiklik

Dinin diğer sosyal kurumlarla ilişkisi din sosyolojisinin başlıca ilgi alanı içindedir. Temel toplumsal kurumları aile, din, eğitim, ekonomi, siyaset, serbest zamanlar olarak¹²⁴ sıraladığımızda dinin hangi kurumla daha sıkı bir ilişki içerisinde olduğunu söylemek o kadar da kolay değildir. Şüphesiz Avrupa toplumlarının siyasi olarak gelişiminde dinle bir çatışma söz konusudur. Ancak Marks ve Weber örneğinde görüldüğü gibi din-ekonomi ilişkisi sosyolojide daha ön plandadır. Fakat ülkemizde modern Cumhuriyet’le birlikte laiklik ilkesine geçilmesi din-devlet ilişkilerinin Sosyoloji ders kitaplarında işlenmesine neden olmuş, Din Sosyolojisi ders kitaplarında da bu genel yaklaşım sürdürülmüş, hatta bir adım ileri gidilip İslâm ile laiklik uzlaştırılmaya çalışılmıştır.

Mehmet İzzet’e göre, toplumsal hayat sürekli değiştiği için değişmez ilkelere dayanan Hristiyanlık ve İslâmiyet gibi dinlerin devlete temel teşkil etmesi mümkün değildir. Ayrıca modern dönemde dinler daha ziyade bireyi yaratıcısına bağlayan enfüsü bir bağ haline gelmiştir. İlkel toplumlarda din siyaset, hukuk, aile vb. ile sıkı sıkıya irtibatlıydı, bunları birbirinden ayırmak mümkün değildi. Medeni toplumda ise dinî hakikatle bilimsel hakikat, dinle hukuk birbirinden ayrılmıştır. Bu yüzden çağdaş devlet laiktir, “yani din kurumları ile evvelce mevcut olan sıkı irtibatını kesmiştir.” Mehmet İzzet laikliği modern toplumun zorunlu bir özelliği olarak görür.¹²⁵

Necmettin Sadak *Toplumbilim Sosyoloji* kitabının “Din” bölümünde “Dinsiz bir cemiyet olabilir mi?” diye sorar. Ona göre, henüz insanlığın tamamen bilimsel düşünceyle hareket ettiği bir evreye gelinmemiştir, dolayısıyla dinsiz bir toplum yoktur. Sadak’ın “tamamen bilimsel düşünceyle hareket etmek” derken Comte’un pozitivist toplum evresini kast ettiği bellidir. Her toplum bir ideal etrafında bir araya gelir, bu ideali doğuran maneviyat da sadece dinden çıkarılmaz. Modern dönemde toplumu artık “ulus”

¹¹⁶ Günay, *Din Sosyolojisi Dersleri*, 98-100.

¹¹⁷ Edward Evans-Pritchard, *İlkelerde Din*, Çev. Hüsen Portakal (Ankara: Öteki Yayınevi, 1998), 120, 128.

¹¹⁸ Brian Morris, *Din Üzerine Antropolojik İncelemeler*, Çev. Tayfun Atay (Ankara: İmge Kitabevi, 2004), 154.

¹¹⁹ Thomas Hylland Eriksen ve Finn Sivert Nielsen, *Antropoloji Tarihi*, Çev. Aksu Bora (İstanbul: İletişim Yayınları, 2011), 9, 61.

¹²⁰ Ahmet Cevzici, *Büyük Felsefe Sözlüğü* (İstanbul: Say Yayınları, 2020), 2/1553.

¹²¹ Mehmet Şahin, *Andrew Lang’in Eserlerinde Din ve Yüce Tanrı Kavramı*, (Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2002), 61-65, 90-91, 108-109.

¹²² David Bidney, “The Ethnology of Religion and the Problem of Human Evolution,” *American Anthropologist* 56/1 (1954), 6.

¹²³ Bronislaw Malinowski, *Büyük Bilim ve Din*, Çev. Saadet Özkal (İstanbul: Kalcı Yayınları, 1990), 12-13.

¹²⁴ Joseph Fichter, *Sosyoloji Nedir*, Çev. Nilgün Çelebi (Ankara: Anı Yayıncılık, 2002), 131-132.

¹²⁵ Mehmet İzzet, “Yeni İhtimaiyat Dersleri,” 543-545, 597.

ve “insanlık” idealleri bir araya getirecektir. Evrensel dinler geçerliliğini yitirmiş, din ulusallaşmış ve bireylerin vicdanlarında yaşayan kutsal bir duygu hâline gelmiştir. Yazara göre, dinî evrimin son halkası laikliktir.¹²⁶ Sadak, on üç sayfalık bölümün yaklaşık beş sayfasını laikliğe ayırmış, pozitivist bir bakış açısıyla dine bakmayı ve ardından konuyu laikliğe bağlamayı hedeflemiştir.

Nurettin Topçu “laiklik” konusunu bilinen şekliyle işler: “Lâiklik, din işleriyle devlet işlerinin ayrılması, dinin devlet ve siyaset işlerine, devletin de din işlerine karışmaması, birbirlerine karşılıklı olarak alakasız kalmaları demektir. Lâiklik dinsizlik demek değildir.”¹²⁷ Ancak Topçu “lâikliğin iki düşmanını” anlatırken mevcut sisteme ince bir eleştiri getirmekten geri kalmaz. Buna göre laikliğin birinci düşmanı teokrazi, yani dinin, devletin otoritesini kendi emrine almasıdır. “Devlet nizamiyle dini idâreye kalkışanlar” ise laikliğin ikinci düşmanıdır. Bunlar kendi politik emellerine göre dinde yenilikler yapar, mezhep icat eder, dini bürokrasinin bir parçası hâline getirir, dini siyasî hayata oyuncak yaparlar. Topçu’ya göre din ve devlet birbirine rakip değil, birbirine üstünlüğü olmayan tamamlayıcı kurumlardır. Topçu “Görülüyor ki lâiklik ne bir devlet şeklidir, ne de bir dindir. Dinî hayatın bir evrimi diye de telakki olunmamalıdır,” diyerek Necmettin Sadak’ın yukarıda verdiğimiz görüşünü açık bir şekilde eleştirir.¹²⁸

Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi’nde ilk Din Sosyolojisi dersini veren Mehmet Karasan ders notlarında konuyu doğrudan laikliğe getirmeden din-devlet ilişkilerini ele alır.¹²⁹ Ankara İlahiyat’ın ikinci din sosyoloğu olan Mehmet Taplamacıoğlu ise laikliğe çok özel bir önem verir. Sözlük kısmını saymazsak 168 sayfa olan üç bölümlük *Din Sosyolojisi* kitabının 75 sayfalık üçüncü bölümünü din-devlet ilişkileri ve laiklik konusuna ayırmıştır. Bu durum kitaba bir takriz yazan Hilmi Ziya Ülken’in de dikkatini çekmiştir: “Din ve toplum münasebetlerinde ağırlık merkezini, kitabın plânına göre başka kısımların aleyhine olarak biraz fazla genişlemiş bir halde, din ve devlet münasebeti teşkil ediyor. Burada eski hukukçu (Madrid üniversitesinden hukuk doktoru) alışkanlıklarına hâkim olamamış ve belki de problemin aktüel öneminden dolayı başka bahislerden fazla onun üzerinde durmayı tercih etmiştir.”¹³⁰

Taplamacıoğlu’na göre dinler evrensellik aşamasına geçtiklerinde cemaate değil, bireye ve bireyin vicdanına hitap etmeye başlarlar, din-devlet ayrımını kabul ederler. Burada Batı’da ve Doğu’da, bütün toplumlarda görülen bir evrim söz konusudur. İşbölümünün gelişmediği dönemlerde bütün toplumsal kurumlar ve değerler dinle iç içeydi. Toplumun gelişip karmaşık bir hâl alması, işbölümünün ilerlemesi sonucunda sanat, felsefe, ahlak, bilim, son aşamada ise devlet, hukuk ve eğitim dinden ayrılmıştır. Dinin devletten veya devletin dinden ayrılması “lâyiklik” kavramı ile ifade edilir.¹³¹

Taplamacıoğlu İslâm’ın başlangıçtan itibaren laik olduğunu iddia etmez. Ona göre, Hz. Peygamber’in, “Dünyaya ait işleri sizler daha iyi bilirsiniz,” şeklindeki sözü, Mekke’nin fethinden sonra şehrin valiliğini Attab b. Esid’e, halka Kur’an öğretme görevini Muaz b. Cebel’e vermesi İslâm’ın ilk yıllarında bir din-devlet ayrımının “rüşeym hâlinde” bulunduğunu göstermektedir. Bunu destekleyecek şekilde İslâm’ın ilk dönemlerinde gayrimüslimlerin Müslüman olmaya zorlanmaması din ve vicdan özgürlüğünü, bilimin ve hikmetin övülmesi İslâm’ın akla verdiği değeri gösterir.¹³² Fakat toplumsal evrim, toplumları kendiliğinden laikliğe götürmemiş olmalı ki yazar, uzun uzun Batı’daki ve Türkiye’deki gelişmelerden ve yapılan mücadelelerden söz eder. Türkler başka dinlere karşı hoşgörülü olsalar da laikliğin temelleri Tanzimat’ta atılmış; medrese yanında mektep, şeriat mahkemesi yanında nizami mahkeme gibi ikilikler ortaya çıkmış, Cumhuriyet devrimleriyle ve yasal değişikliklerle “bir çırpıda devlet, dinî kılıktan kurtularak lâyikleşmiştir.”¹³³

Taplamacıoğlu, gerçek dindarlığın kul ile tanrı arasında hiç kimsenin bulunmaması durumunda ortaya çıkacağını iddia eder. Ona göre, “Sizin dininiz size, benim dinim bana”, “Ameller ancak niyetlere göredir”, “Dinde zor olmaz” gibi ilkeler İslâmiyet’i bir gönül dini olarak ebedileştirmiştir. Böyle bir gönül dininin devlet karşısındaki bağımsızlığını sağlayan veya aşırı derecede dinin dünya işlerine karışmasını önleyen lâyiklik, dini inkâr etmek veya onun aleyhinde bulunmak değil, aksine onun kutsallığını doğrulamak ve ona kendi alanında bağımsızlık vermek demektir.”¹³⁴ Ancak Türkiye’de uygulamada bazı problemler söz konusudur. Devletin dinden elini çekmesi, din derneklerinin yasaklanması ve bunlara ait olması gereken bütçenin genel bütçeye aktarılması dinî hayatı zayıflatmış, din-devlet arasındaki dengeyi bozmuştur. Bu dengeyi kurmak için Diyanet İşleri

¹²⁶ Sadak, *Toplumbilim Sosyoloji*, 97-99

¹²⁷ Topçu, *Sosyoloji*, 65.

¹²⁸ Topçu, *Sosyoloji*, 65-66.

¹²⁹ Karasan, *Din Sosyolojisine Giriş: Ders Notları*, 35-36.

¹³⁰ Hilmi Ziya Ülken, “Birkaç Söz,” *Din Sosyolojisi*, Mehmet Taplamacıoğlu, (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1963), vi.

¹³¹ Taplamacıoğlu, *Din Sosyolojisi*, 130, 147.

¹³² Taplamacıoğlu, *Din Sosyolojisi*, 150.

¹³³ Taplamacıoğlu, *Din Sosyolojisi*, 154, 157.

¹³⁴ Taplamacıoğlu, *Din Sosyolojisi*, 168.

Başkanlığının bütçesinin artırılması, radyoda dinî ve ahlakî konuşmalara izin verilmesi, ilâhiyat Fakültesi ve İmam-Hatip Okullarının yeniden açılması, ilkokullarda seçmeli din derslerinin konması gibi tedbirler esasında “lâyiklik ilkesine aykırı ve gerici tedbirlerdir” ancak laikliğin daha uyumlu bir sistem hâline gelişine dek bu tür uygulamalar zorunludur.¹³⁵ Taplamacıoğlu’na göre “memleketimizde lâikliğin iyice yerleşmesi iyi ve yeterli din adamları yetiştirmeye ve bunlar yetişinceye kadar hafif bir devlet denetinin devamına, dini öğretim, yayım ve irşatları güzelce ayarlamaya ve din kurumunu kutsallığı ve yüceliğiyle orantılı mali imkânlarla kavuşturmaya bağlıdır.”¹³⁶

Amiran Kurtkan Bilgiseven *Din Sosyolojisi* kitabında laikliğe müstakil bir yer ayırmamakla birlikte muhtelif yerlerde sıklıkla atıf yapar, konu edinir. Yazar konuyla ilgili görüşlerini 1975’te ilk baskısını yapan *Sosyolojik Açıdan Tasavvuf ve Laiklik* isimli kitabında açıklar. Kitabın hemen başında laikliğin İslâm’ın özünde mevcut olduğunu, laik hukukun İslâmî özü kanunlaştırdığı takdirde sosyal gelişmeye imkân vereceğini iddia eder.¹³⁷ Laikliğin din ve dünya işlerinin birbirinden ayrılması veya devletin, vatandaşın din hürriyetini garanti altına alması şeklindeki iki ayrı tanımı da Kurtkan’a göre birbirine zıt değildir.¹³⁸ Kurtkan laikliği din-dünya ayırımından hareketle temellendirir. Buna göre, Gazali *İhya*’sında fıkı hem dünyevi hem dinî, bazı yerlerde de fıkı dünyevi ilim, fıkı âlimlerini de dünyevi âlim olarak nitelendirir. Mevlana’ya göre hukukun dinî yönü, özü Tevhit prensibidir. Bu özün zaman ve mekâna göre yorumlanması ise dinin dünyevi yönüdür. Kurtkan Bilgiseven bunu lâik hukuk olarak yorumlar. Osmanlı Devleti’nde dinî hukukun yanı sıra örfi hukuk da vardı. Mecelle de esas olarak laik bir hukuk kurmak için yapılmış, fakat Ahmet Cevdet Paşa “şeriatçı ulema”nın karşı çıkmasından korktuğu için sadece ticari ve iktisadi hukukta bir değişiklik yapmış, aile hukukunda yapamamıştır.¹³⁹ Yazara göre Cumhuriyet’le birlikte laikliğin bir anayasa maddesi haline gelmesi “son derece hayırlı olmuştur.” Ancak uygulamada sıkıntı vardır, zira laiklik birleştirici şekilde değil, ayrıştırıcı şekilde uygulanmıştır.¹⁴⁰ Yazar *Din Sosyolojisi* kitabını da laikliğe özel bir atıfla “Tevhit Dini Laiklik ile ve İlimle Tam Bir Bağdaşma Arzeder” alt başlığıyla bitirir. Ona göre, o güne kadar yapılanların aksine Tevhit özüne uygun laik kanunlar çıkarıldığı takdirde toplum yıkılmayacaktır.¹⁴¹

Ünver Günay’ın *Din Sosyolojisi Dersleri*’nin son bölümünde dinin diğer toplumsal kurumlarla ilişkilerindeki son konu “Din ve Devlet”tir. Günay, İslâm’daki din-devlet ilişkilerini anlattığı kısımda laiklik konusunda Taplamacıoğlu kadar kesin olmasa da ona yakın bir çizgi çizer ve şöyle der: “...Din ve devletin ayrılması, akıl, bilim, hoşgörü, eşitlik, özgürlük ve özellikle de vicdan özgürlüğü esasına dayanan lâiklik ilkesi ile ilgili hususlara, aslında taslak halinde bile olsa, İslâmiyette de rastlamak mümkün olduğu gibi, bu bakımdan yarı lâik uygulamaları, gerek Türk gerekse İslâm tarihi içerisinde, başlangıçtan itibaren bulduğumuzu önemle belirtelim.”¹⁴² Günay’a göre hem dinî metinlerde hem de tarihsel uygulamalarda laikliğe işaret edecek pek çok şey olmasına rağmen, laiklik insanlık tarihinde evrimleşme, ayrımlaşma ve dinî plüralizm olgularına paralel bir süreç sonucunda ortaya çıkmış, Türk toplumu da bu evreye Cumhuriyet döneminde ulaşmıştır.¹⁴³

1980’ler Turgut Özal’ın 1983’te Başbakan, 1989’da Cumhurbaşkanı olmasıyla ekonomik ve düşünsel anlamda liberal politikaların görüldüğü bir dönemdir. Ancak bu dönemde genel olarak dinî gruplar ve “irtica”, özel olarak üniversitelerde başörtü meselesi sık sık gündeme gelmiş, laiklik bir tartışma konusu olmamıştır. Ünver Günay’ın bir üniversite tarafından basılan ders kitabında laikliği bu şekilde ele alınması konjonktüre uygunluk arz eder.

2000’lerin sonlarına doğru kaleme alınan kitaplarda laiklik konusunda bir değişim görülür. Aslında 28 Şubat sürecinde ülkede laiklik çok daha güçlü bir şekilde vurgulansa da daha genç denilebilecek din sosyologları ya konuya hiç temas etmemeyi ya da farklı bağlamda ele almayı tercih etmişlerdir. Örneğin Akyüz ve Çapcıoğlu editörlüğündeki *Ana Başlıklarıyla Din Sosyolojisi* (2008) kitabında daha önceleri “Din ve Devlet” başlığı altında incelenen konu “Din ve Siyaset” başlığıyla ele alınır ve laikliğe yer verilmez.¹⁴⁴ Küçükcan’ın editörlüğünde hazırlanan *Din Sosyolojisi* (2010) kitabında din ve devlet ilişkilerine bir ünite ayrılır, laiklik konusu burada ele alınır ancak ağırlık, sekülerleşme tartışmalarına verilir. Ünitelerde din-devlet ilişkileri çerçevesindeki yönetim modelleri ve laikliğin gelişimi, farklı İslâm ülkelerinin tecrübeleri anlatılır fakat artık kavramın dinî metinlerden ve tarihteki örneklerden temellendirilmesi gibi bir çaba söz konusu değildir.¹⁴⁵

¹³⁵ Taplamacıoğlu, *Din Sosyolojisi*, 161.

¹³⁶ Taplamacıoğlu, *Din Sosyolojisi*, 135.

¹³⁷ Amiran Kurtkan, *Sosyolojik Açıdan Tasavvuf ve Laiklik* (İstanbul: Kutsun Yayınevi, 2. Bs., 1977), 20-21.

¹³⁸ Kurtkan, *Sosyolojik Açıdan Tasavvuf ve Laiklik*, 167-168.

¹³⁹ Kurtkan Bilgiseven, *Din Sosyolojisi*, 488-489.

¹⁴⁰ Kurtkan Bilgiseven, *Din Sosyolojisi*, 502.

¹⁴¹ Kurtkan Bilgiseven, *Din Sosyolojisi*, 514-515.

¹⁴² Günay, *Din Sosyolojisi Dersleri*, 348.

¹⁴³ Günay, *Din Sosyolojisi Dersleri*, 350.

¹⁴⁴ Fazlı Arabacı, “Din ve Siyaset,” *Ana Başlıklarıyla Din Sosyolojisi*, Ed. Niyazi Akyüz ve İhsan Çapcıoğlu (Ankara: Gündüz Eğitim ve Yayıncılık, 2008), 348-355.

¹⁴⁵ Talip Küçükcan, “Din ve Devlet İlişkileri,” *Din Sosyolojisi*, Ed. Talip Küçükcan (Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 2010), 104-124.

Bu değişim Türkiye'deki akademik özgürlük ile açıklanabilir mi? Dârülfünûn da İstanbul Üniversitesi de devlet eliyle kurulmuştu ve Türkiye'de, Robert Koleji'nin 1971'de Boğaziçi Üniversitesi'ne dönüştürülecek yüksekokul kısmı hariç özel bir yükseköğretim kuruluşu yoktu. İlk vakıf üniversitesi Bilkent 1984'te kurulmuş, bunu 1993 ve 1994 yıllarında Koç ve Sabancı Üniversiteleri takip etmiştir. Vakıf üniversitelerinin gelişimi esas olarak 2000 sonrasına denk gelir. Devlet doğrudan üniversiteleri kurup denetlediği gibi çeşitli zamanlarda tasfiye de yapmıştır. Örneğin 1933'te Dârülfünûn lağvedildiğinde pek çok müderris işsiz kalmış, 1960'ta askeri darbe olduğunda 147 öğretim üyesinin görevine son verilmişti. Dolayısıyla üniversite hocaları devletin açık ya da gizli politikalarının dışına çıkmak istemiyorlardı. Nitekim İlahiyat Fakültelerindeki Din Sosyolojisi derslerinde Cumhuriyet'in başından belirlenen yaklaşım açık bir şekilde görülür. Türkiye'de akademik özgürlük hâlâ önemli bir tartışma konusudur ve üniversite hocaları akademik programların, programdaki ders içeriklerinin, ders kaynaklarının, ölçme-değerlendirme sisteminin belirlenmesinde,¹⁴⁶ uzmanlık alanlarıyla ilgili görüş bildirmede¹⁴⁷ akademik özgürlükle bağdaşmayacak problemlerin olduğunu ifade etmektedir. Genel anlamdaki bu kaygıların özde İlahiyat Fakülteleri için de geçerli olduğunu söyleyebiliriz. 2013 yılında Yüksek Öğretim Kurulu İlahiyat Fakültelerinin programında önemli bir değişiklik yapma kararı almış, gelen tepkiler üzerine geri adım atmış, 2015'te tekrar merkezi bir program hazırlamış, yine gelen tepkiler üzerine her üniversitenin istediği programa uyabileceğini deklare etmiştir.¹⁴⁸ Yakın zamandaki bu müdahalelerden de hareketle İlahiyat akademisyenleri program açılması, derslerin belirlenmesi veya akademik kanaatlerin ifadesi hususunda problemler olduğu ifade etmişlerdir.¹⁴⁹ Bu durumda Din Sosyolojisi ders kitaplarında laiklik konusundaki değişimin akademik özerklikle açıklanamayacağı ortaya çıkmaktadır. Kanaatimizce buradaki temel sebep 2002'de genel seçimleri kazanan Adalet ve Kalkınma Partisi'nin ilk yıllarındaki liberal politikalarıdır. Gündelik hayat, düşünce, ifade ve örgütlenme anlamında özellikle 2003-2013 arasında öne çıkan liberal politikalarla örnek olarak Türkçe dışındaki dil ve lehçeler, çocuk isimleri, yer isimleri konusunda yapılan düzenlemeler, vatandaşlıktan çıkarılanlara ve azınlıklara yönelik olumlu adımlar, Basın Kanunu ile Dernekler Kanunu'nda yapılan değişiklikler, parti kapatmanın zorlaştırılması verilebilir.¹⁵⁰ Kanaatimizce bu konjonktür içerisinde yeni kuşak din sosyologları, aşağıda yer vereceğimiz üzere, Batı'daki güncel konulara ve yaklaşımlara yönelmiş, "laiklik" üzerinde öteden beri var olan ideolojik angajmandan sıyrılıp "sekülerleşme" konusuna geçmiştir.

4. 2000'lerden Sonra Görülen Değişim

Batı'da yaşanan gelişmeler ve bu gelişmelere bağlı sosyolojik tartışmalar doğal olarak Türk toplumunu ve akademiyasını doğrudan etkilemektedir. Türkiye'de resmen kapatılmakla birlikte dinî gruplar her zaman faaliyetlerini sürdürmüş, dinî hayatta belirli dalgalanmalar görülmüş, resmi dindarlığın yanında halk dindarlığı azalarak da olsa sürmüş, dinin diğer toplumsal kurumlarla ilişkisi devam etmiştir. Ayrıca Türkiye yoğun biçimde modernleşmenin etkilerini hissetmiş, küreselleşme sürecine girmiş, yeni dinî hareketlerin faaliyetlerine tanık olmaya başlamıştır. Bunların hepsi din sosyolojisinin ilgilendiği konulardır, ancak söz konusu gelişmelerin bir problem olarak fark edilebilmesi ve tartışılması için teorik çerçeveler gerekmektedir. İşte bu teorik zemini çoğunlukla tercüme çalışmalarını sağlamıştır.

Bazı klasik çalışmaların geç de olsa tercüme edilmesi akademisyen din sosyologlarının derslerine yeni konuları taşımalarını sağlamıştır. Bu çalışmaların en önemlisi, şüphesiz, Peter L. Berger'in 1967 tarihli *The Sacred Canopy: Elements of a Sociological Theory of Religion* kitabıdır. Ali Coşkun tarafından *Dinin Sosyal Gerçekliği* adıyla çevrilip ilk kez 1993'te yayımlanan kitap daha sonra *Kutsal Şemsiye* üst başlığıyla defalarca yeni baskı yaptı. Kitapta "dünyevileşme" şeklindeki tercümesiyle sekülerleşmeye üç başlık ayrılmıştı ve dikkati çekecek derecede çoğulculuğa da yer veriliyordu.¹⁵¹ Yine Ali Köse'nin 2002'de *Sekülerizm Sorgulanıyor* başlığı altında Peter L. Berger, Rodney Stark, David Martin gibi önemli sosyologların makalelerinden derlediği kitap¹⁵² sekülerizm konusunun akademide tartışılması adına çok önemlidir. Sekülerleşme ve dinî çoğulculuğu 2004'te yayınlanan *Odadaki Sosyoloji*:

¹⁴⁶ Bkz. Süheyla Bozkurt, *Örgütsel Demokrasiyi ve Akademik Özgürlüğü Benimseme ve Türkiye'de Uygulanabilir Bulma Düzeyine İlişkin Öğretim Elemanlarının Görüşleri* (Ankara: Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Doktora Tezi, 2012), s. 134-136, 179; Rozerin Yaşa, *Öğretim Elemanlarının Görüşlerine Göre Üniversite Özerkliği ve Akademik Özgürlük* (Ankara: Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Doktora Tezi, 2024), 128, 157-158, 169-170, 206-208.

¹⁴⁷ Aysel Tüfekçi Akcan, Serdar Malkoç, Ömer Kızıltan, "Akademisyenlere Göre Akademi ve Akademik Kültür," *Abant İzzet Baysal Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi* 18/1 (2018), 579-580; Yaşa, *Öğretim Elemanlarının Görüşlerine Göre Üniversite Özerkliği ve Akademik Özgürlük*, 219-220, 237-238.

¹⁴⁸ Haluk Songur, "Hukuk Tarihi Bakımından Osmanlıdan Cumhuriyete Yükseköğretim Meselesi -YÖK'ün İlahiyat Fakülteleri Lisans Program Değişikliği Bağlamında-," *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 30 (2013), 205; Bayramalı Nazıroğlu, "İlahiyat Fakültelerinde Din Eğitimi ve Sorunları," *Türkiye'de Din Eğitimi ve Sorunları*, Ed. Mustafa Köylü (İstanbul: DEM Yayınları, 2018) 178.

¹⁴⁹ Bkz. Bayramalı Nazıroğlu, *Derdimiz İlahiyat: Akademisyenlerin Gözünden İçerik Kritik Bakış* (İstanbul: Okur Akademi, 2020), 181-183, 188-203; Aslıhan Kuşçuoğlu, *İlahiyat Eğitimi Üzerine Akademisyen Görüşleri Çerçevesinde Nitel Bir Araştırma* (Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2023), 188-190.

¹⁵⁰ Fırat Demirkol, *Liberal Demokrasi ve Adalet ve Kalkınma Partisi: 2003 - 2018* (İstanbul: İstanbul Gelişim Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Doktora Tezi, 2020), 215-223; Melike Kayıral, *Adalet ve Kalkınma Partisi'nin Liberal Muhafazakâr Söylemden Yerli ve Milli Söyleme Geçişinin Analizi* (Bartın: Bartın Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Doktora Tezi, 2024), 157-173.

¹⁵¹ Bkz. Peter L. Berger, *Dinin Sosyal Gerçekliği*, Çev. Ali Coşkun (İstanbul: İnsan Yayınları, 1993), 159-259, özellikle 218-221.

¹⁵² Bkz. Ali Köse (der.), *Sekülerizm Sorgulanıyor: 21. Yüzyılda Dinin Geleceği* (İstanbul: Ufuk Kitapları, 2002).

Din Sosyolojisine Giriş kitabında da ağırlıklı olarak görürüz.¹⁵³ Bu kitapta bir başlık olarak “sivil din” karşımıza çıkar.¹⁵⁴ Recep Şentürk’ün telif ettiği ve Batı’da 1960’tan sonra öne çıkan tartışmaları ele alan *Yeni Din Sosyolojileri*’nde (2004) modernite, postmodernite, yeni dinî hareketler, fundamentalizm, sivil din, çoğulculuk ve sekülerleşme konuları hemen göze çarpar.¹⁵⁵ Doğrudan başlıklar hâlinde olmasa bile adı geçen konuları Solmaz ve Çapçioğlu’nun 2006’da derlediği *Din Sosyolojisi: Klasik ve Çağdaş Yaklaşımlar* isimli kitapta da görürüz.¹⁵⁶ Phil Zuckerman’ın 2006’da Türkçemize kazandırılan *Din Sosyolojisine Giriş* kitabında kültürler, yeni dini hareketler konusu ön plana çıkar.¹⁵⁷

Bizim 2006 yılında farklı üniversitelerin İlahiyat Fakültelerinde görev yapan 17 akademisyen üzerinde yaptığımız araştırmada ders kitabı olarak okutulan veya tavsiye edilen ilk üç kitap Ünver Günay’ın *Din Sosyolojisi Dersleri* (13 öğretim üyesi), İzzet Er’in *Din Sosyolojisi* (6 öğretim üyesi) ve Mehmet Taplamacıoğlu’nun *Din Sosyolojisi* (5 öğretim üyesi) şeklinde sıralanmıştı. Bu kitaplar dışında başka kaynaklar da tavsiye ettiklerini belirten öğretim üyelerinin Din Sosyoloji ders programlarında şu konular yer almaktaydı:¹⁵⁸

Tablo: 8. Din Sosyolojisi Ders Programlarında Yer Alan Konular (2006)

Konu	Programında Yer Veren Öğretim Üyesi Sayısı
Din sosyolojisinin tarihçesi	17
Din sosyolojisinde metot	17
Sosyal farklılaşma, tabakalaşma ve din	14
Dini gruplar sosyolojisi	14
Sosyal değişim ve din	13
Sosyal bütünleşme ve din	12
Sosyolojinin bölümleri, din sosyolojisinin bilimler tasnifindeki yeri ve diğer bilimlerle ilişkisi	12
İslâmiyet ve din sosyolojisi, İslâm dünyasında din sosyolojisi	12
Din sosyolojisinin konusu	11
Türkiye’de din sosyolojisi	11
Dinî tecrübe ve ifade biçimleri	10
Din ve toplumsal kurumlar	10
Din ve toplum, dinin toplumsal fonksiyonları	10
Sosyolojik perspektiften din	9
Dini hareketler sosyolojisi	8
Din ve kültür ilişkisi	7
Din sosyolojisi alanında ortaya çıkan başlıca akımlar	6
Din ve devlet ilişkisi	6
Çeşitli toplum tiplerinde din	6
Modernizm (ve postmodernizm) - din ilişkisi	6
Sekülerizm ve din	4
Genel ve özel din sosyolojileri	4
Türk toplumunda din	5
Din teorileri	3
Sosyal gelişim ve din	3
Dinî çoğulculuk	3
Fundamentalizm ve din	1
Küreselleşme ve din	1

¹⁵³ Bkz. Ian Thompson, *Odaktaki Sosyoloji: Din Sosyolojisine Giriş*, Çev. Bekir Zakir Çoban (İstanbul: Birey Yayıncılık, 2004), 31-51, 105-112.

¹⁵⁴ Thompson, *Odaktaki Sosyoloji: Din Sosyolojisine Giriş*, 99-105.

¹⁵⁵ Bkz. Recep Şentürk, *Yeni Din Sosyolojileri: Batıda 1960 Sonrası Arayışlar* (İstanbul: Gelenek Yayıncılık, 2004).

¹⁵⁶ Bkz. Bünyamin Solmaz ve İhsan Çapçioğlu (Der.), *Din Sosyolojisi: Klasik ve Çağdaş Yaklaşımlar* (Konya: Çizgi Kitabevi, 2006).

¹⁵⁷ Bkz. Phil Zuckerman, *Din Sosyolojisine Giriş*, Çev. İhsan Çapçioğlu ve Halil Aydınalp (Ankara: Birleşik Kitabevi, 2006).

¹⁵⁸ Bu araştırma tam metin olarak yayımlanmamıştır ancak elde edilen verilerin bir kısmı daha sonra yapılan bir toplantı kitabında yer almıştır. Bkz. Vejdî Bilgin, “Din Sosyolojisi Derslerinde Karşılaşılan Problemler: Çalıştay Raporu,” *Günümüz İslâm Toplamları ve Problemleri: Sempozyum Bildiriler Kitabı 5-6 Eylül 2025*, Ed. Salih Öz ve Recep Vardi (İstanbul: Akademi Titiz Yayınları, 2015), 313-319.

Tabloya bakıldığında istisnasız bütün öğretim üyelerinin tarihçeye yer verdiği görülür. Bu nispeten anlaşılabilir bir durumdur zira eskiden beri olduğu üzere konular tematik olarak değil, tarihsel olarak verilmektedir. Örneğin “Dinin Menşei” veya “İlkel Din Teorileri” diye bir başlık açmak yerine Tylor, Müller, Spencer, Frazer, Durkheim işlenirken ilgili konuya yer verilir. Ders kitabında “İntihar” şeklinde bir başlık açmak oldukça zordur, ancak Durkheim anlatılırken din-intihar ilişkisi konusundaki görüşlerine yer verilir. Weber’in meşhur teorisi “Din-Ekonomi İlişkisi” başlığı altında değil, Weber’in anlatıldığı tarihçede ele alınır. Yine de tarihçeye bu kadar uzun yer verilmesi eleştirilmiştir. Kemaleddin Taş 2004’te din sosyoloji dersinin genelde “din sosyolojisi tarihi” formatında verildiğini eleştirel bir şekilde ifade etmiştir.¹⁵⁹

Tabloda dikkat çeken ikinci önemli husus yeni dinî hareketler, modernizm, postmodernizm, sekülerleşme, küreselleşme, çoğulculuk gibi konuların bazı hocaların ders programında yer almaya başlamasıdır.

Niyazi Akyüz ve İhsan Çapçioğlu editörlüğünde farklı akademisyenlerin yazılarının yer aldığı *Ana Başlıklarıyla Din Sosyolojisi* (2008) isimli eser ders kitapları açısından bir kırılma noktasıdır. Daha sonraki baskılarında genişleyecek olan 447 sayfalık kitabın bu ilk baskısında yine ağırlık 120 sayfa ile din sosyolojinin tarihçesine verilmiştir. Fakat daha önceki ders kitaplarından farklı olarak “Dini Grupların Marjinal Formu olarak Yeni Dini Hareketler”, “Küreselleşme ve Din” ve “Modernleşme, Sekülerleşme ve Din” başlıkları eklenmiştir.¹⁶⁰

Talip Küçükcan’ın editörlüğünde Anadolu Üniversitesi Açıköğretim Fakültesi’nde okutulmak üzere hazırlanan *Din Sosyolojisi* (2010) isimli kitapta yeni konuların pekiştirildiğini görürüz. İlk iki ünite âdet olduğu üzere “Din Sosyolojisinin Doğuşu ve Gelişimi” ve “İslâm Dünyasında ve Türkiye’de Din Sosyolojisi” başlıklarını taşır. Kitapta “Din ve Devlet İlişkileri” başlıklı bir ünite yanında “Küreselleşme ve Din”, “Yeni Dinî Hareketler”, “Kamusal Alan ve Din”, “Din ve Terör” başlıklı üniteler de yer alır.¹⁶¹ Özellikle son iki ünitenin ülke ve dünya konjonktürüyle ilgisi açıktır. 1990’larda ve 2000’lerde Türkiye’de kamusal alan meselesi, özellikle kamusal alanda başörtü takılıp takılmayacağı çok tartışılıyordu. 11 Eylül 2001’de Amerika’da Dünya Ticaret Merkezi’ne yapılan uçak saldırısından sonra da İslâm’ı terörle özdeşleştiren söylemler artmıştı. Bugün (2025) ders kitaplarının pek çoğunda bu iki konuya verildiğini görmüyoruz.

Abdurrahman Kurt’un daha önce ders notları şeklinde olan ve ilk baskısı 2011’de yapılan *Din Sosyolojisi* kitabında yine (Durkheim’in intihar araştırmaları, Weber’in kapitalizmin ortaya çıkışına dair teorisi gibi) bazı konular tarihçe kısmında verilir. Bunun dışında kimlik, modernleşme, sekülerleşme, fundamentalizm, postmodernizm, çoğulculuk, yeni dini hareketler ve küreselleşme başlıklarının yer aldığı görülür.¹⁶² Bu tarihten sonra kaleme alınan ders kitaplarında söz konusu başlıkların artık standart hâline geldiğini söylemek mümkündür.

Sonuç

Osmanlı’nın son yıllarında din sosyolojisi, sosyolojinin en temel alanlarından birisi olarak Dârülfünûn’un hocalarının gündemindeydi ve farklı dönemlerde resmen bir ders olmasa da öğrencilere takrir edilmiş ve ders notları hazırlanmıştı. Cumhuriyet’le birlikte Muallim Mekteplerinin ve liselerin programına Sosyoloji dersi konuldu ve 1926 gibi erken sayılabilecek bir yılda ilk telif ders kitabı hazırlandı. Sosyoloji ders kitapları evrimci antropolojik ve Durkheimci bir bakış açısına sahipti, dolayısıyla ilkel toplumlarda dinin nasıl ortaya çıktığına dair teoriler, totemizmi haklı çıkaracak şekilde veriliyordu. 1933 Üniversite Reformu ile birlikte çok sayıda Alman profesör Türkiye’ye gelse de Durkheimci anlayış etkisini sürdürmüştür. Milli Eğitim Bakanlığının öngördüğü ders programına göre “Din” ünitesi altında laiklik konusunun da işlenmesi gerekiyordu. O dönemde ilk ve orta dereceli okullardan din dersi peyder pey kaldırıldığı için öğrencilerin resmi anlamda aldığı yegâne din bilgisi Sosyoloji ders kitaplarıyla sınırlıydı. Burada Yaratıcı fikrinin olmadığı, yine bir ilkel din teorisi olan “Yüce Tanrı” yaklaşımının yer almadığı evrimci bir anlayış ile toplumların gelişimi anlatılıyor, neticede insanlığın ve dinin evrimi laik modern ulus devlete bağlanıyordu.

Lise ders kitaplarındaki bu yaklaşım ilkel din teorileri konusunda büyük ölçüde, laiklik konusunda ise tam anlamıyla ilâhiyat Fakültesi’nde okutulan Din Sosyolojisi ders kitaplarında da işlenmiş, üstelik bu kitaplarda lise ders kitaplarından farklı olarak laikliğin dinî/İslâmî kökeni ortaya konulmaya çalışılmıştır. Üniversitelerin akademik özerkliğe sahip olmamaları öğretim üyelerinin bağımsız bir şekilde hareket etmelerini mümkün kılmıyordu. 1981’de YÖK’ün kuruluşuyla birlikte üniversitelerin kendi programlarını açma, derslerini belirleme gibi hakları tamamen merkezileşmiş ve akademisyenler arasında özerkliğe

¹⁵⁹ Kemaleddin Taş, “Din Sosyolojisi Öğretimi: Problemler ve Çözüm Önerileri,” *Türk Din Sosyolojisinin Temel Sorunları Sempozyumu* (Çorum: Gazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2005), 360.

¹⁶⁰ Bkz. Niyazi Akyüz ve İhsan Çapçioğlu (Ed.), *Ana Başlıklarıyla Din Sosyolojisi* (Ankara: Gündüz Eğitim ve Yayıncılık, 2008).

¹⁶¹ Bkz. Talip Küçükcan (Ed.), *Din Sosyolojisi* (Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 2010).

¹⁶² Bkz. Abdurrahman Kurt, *Din Sosyolojisi* (Bursa: Dora Yayınları, 2011).

yönelik kaygılar sürmüştür. Din sosyolojisi ile ilgilenen ilk kuşağın, hatta Ankara İlahiyat’ta söz konusu dersi veren din sosyologlarının meslekten ilâhiyatçı olmaması dine yaklaşım açısından bir handikap olarak değerlendirilebilir. Yine de bu sosyologlar en azından ilkel din teorileri hususunda bazı çekinceler öne sürmüşlerdir. İlahiyat kökenli din sosyologları ile birlikte bu teorilere yönelik eleştiriler daha da artmış, ancak ilâhiyatçı ilk kuşak ders içeriklerinde seleflerinin çizgisini genel olarak devam ettirmiştir. Ders kitaplarına yeni konuların eklenmesi ve “laiklik” konusunun yerini “sekülerleşme”ye bırakması şeklindeki çizgi değişimi 2000’lerin sonlarına rastlar. Zira 1990’larda sosyoloji ve din sosyolojisi alanındaki tercümeler artıp 2000’lerden sonra hız kazanmış, ayrıca 1983’te Turgut Özal’ın iktidarıyla birlikte başlayan, bazı kesintiler olsa da 2002’de iktidara gelen Adalet ve Kalkınma Partisi’nin devam ettirdiği liberal politikalar akademisyenlerin ideolojik angajmanlardan sıyrılıp ders kitaplarında daha aktüel tartışma konularını ele almasına fırsat tanımıştır.

Kaynakça | References

- AAUP American Association of University Professors. "1915 Declaration of Principles on Academic Freedom and Academic Tenure." Erişim 15 Ağustos 2025. <https://www.aaup.org/NR/rdonlyres/A6520A9D-0A9A-47B3-B550-C006B5B224E7/0/1915Declaration.pdf>
- Ahmedi, Ekber Şah. *Varoluşsal Güvenlik ve Sekülerleşme: Modern Bir Teorinin Eleştirisi*. Ankara: Nobel Bilimsel Eserler, 2023.
- Akyüz, Niyazi ve İhsan Çapçioğlu (Ed.) *Ana Başlıklarıyla Din Sosyolojisi*. Ankara: Gündüz Eğitim ve Yayıncılık, 2008.
- Akyüz, Yahya. *Türk Eğitim Tarihi: Başlangıçtan 1990'a*. İstanbul: Alfa Basım Yayım Dağıtım, 7. Bs., 1999.
- Alcıcı, Ramazan. *Türk Sosyolojisinde Âmiran Kurtkan Bilgiseven'in Yeri ve İzahlı Bibliyografyası*. Malatya: İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1996.
- Altbach, Philip G. "Araştırma Üniversitelerinin Geçmişi, Bugünü ve Geleceği." *Akademik Mükemmeliyete Giden Yol*. Ed. P. G. Altbach, C. Salmi. Çev. Kadri Yamaç. 9-26. Ankara: Efil Yayınevi, 2010.
- Anıt, Zeki. *Türk Eğitim Sistemine ve Lise Sosyoloji Ders Kitaplarına Yüklene İdeolojik Görevin Eleştirisi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2020.
- Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi. "Tarihçe." Erişim 07 Ağustos 2025. <https://www.divinity.ankara.edu.tr/tarihce/>
- Arabacı, Fazlı. "Din ve Siyaset." *Ana Başlıklarıyla Din Sosyolojisi*. Ed. Niyazi Akyüz ve İhsan Çapçioğlu. 348-355. Ankara: Gündüz Eğitim ve Yayıncılık, 2008.
- Ayas, Kevser Gülççek. *Türk Din Sosyolojisinde Mehmet Rami Ayas*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2012.
- Ayas, M. Rami. "Mehmet İzzet Bey'in Bir Yazısı." *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* XXI (1976), 285-301.
- Ayhan, Halis. "İlahiyat Fakültesi." *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 22/70-72. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Balakbabalar, Muhsin. "Mehmet Karasan." *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* XX (1975), xxiii-xxv.
- Bayyigit, Mehmet. "İslâm Dünyasında ve Türkiye'de Din Sosyolojisi." *Din Sosyolojisi*. Ed. Talip Küçükcan. 32-56. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 2010.
- Berger, Peter L. *Dinin Sosyal Gerçekliği*. Çev. Ali Coşkun. İstanbul: İnsan Yayınları, 1993.
- Berkes, Niyazi. *Felsefe ve Toplumbilim Yazıları*. İstanbul: Adam Yayınları, 1985.
- Beydoğan, H. Ömer. *Lise Sosyoloji Müfredat Programlarının Değerlendirilmesi*. Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1988.
- Bidney, David. "The Ethnology of Religion and the Problem of Human Evolution." *American Anthropologist* 56/1 (1954), 1-18.
- Bilgin, Vejdî. "Cumhuriyet Hükümetlerinin Dini Kontrol Politikalarının Tarihsel ve Toplumsal Arka Planı: Ak Parti Hükümetleri Örneği." *Proceedings Book of 1st International Scientific Researches Congress - Humanity and Social Sciences*. Ed. Hayrullah Kahya. 409-418. e-Kitap Projesi, 2016.
- Bilgin, Vejdî. "Din Sosyolojisi Derslerinde Karşılaşılan Problemler: Çalıştay Raporu." *Günümüz İslâm Toplamları ve Problemleri: Sempozyum Bildiriler Kitabı 5-6 Eylül 2025*. Ed. Salih Öz ve Recep Vardi. 313-319. İstanbul: Akademi Titez Yayınları, 2015.
- Bozkurt, Süheyla. *Örgütsel Demokrasiyi ve Akademik Özgürlüğü Benimseme ve Türkiye'de Uygulanabilir Bulma Düzeyine İlişkin Öğretim Elemanlarının Görüşleri*. Ankara: Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Doktora Tezi, 2012.
- Bulut, Yücel. "Türkiye'de Sosyoloji Eğitimi." *Sosyoloji Dergisi* 23 (3. Dizi, 2011), 1-18.
- Cevizci, Ahmet. *Büyük Felsefe Sözlüğü*. İstanbul: Say Yayınları, 2020.
- Comte, Auguste. *System of Positive Polity II*. Çev. Frederic Harrison. Londra: Longmans, Green and Co, 1875.
- Çapçioğlu, İhsan ve Fatma Kenevir. "Türkiye'de Din Sosyolojisinin Kurumsallaşma Sürecinde Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi." *İslâmi İlimler Dergisi* 12/1 (Bahar 2017), 43-72.
- Demirçin Efe, Tuba. *Amiran Kurtkan Bilgiseven'in Tasavvuf Anlayışı*. Sakarya: Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2014.
- Demirkol, Fırat. *Liberal Demokrasi ve Adalet ve Kalkınma Partisi: 2003 - 2018*. İstanbul: İstanbul Gelişim Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Doktora Tezi, 2020.
- Durkheim, Emile. *Dinî Hayatın İlk Şekilleri*. Çev. İzzet Er. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2009.
- Er, İzzet. "Türkiye'de Din Sosyolojisi Çalışmaları." *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/1 (1986), 125-131.
- Eriksen, Thomas Hylland ve Finn Sivert Nielsen. *Antropoloji Tarihi*. Çev. Aksu Bora. İstanbul: İletişim Yayınları, 2011.
- Evans-Pritchard, Edward. *İlkelerde Din*. Çev. Hüsen Portakal. Ankara: Öteki Yayınevi, 1998.
- Evre, Bülent. "Söylem Analizine Yönelik Farklı Yaklaşımlar: Bir Sınıflandırma Girişimi." *Medyada Gerçekliğin İnşası: Türk Medya Söylemine Eleştirel Bir Bakış*. Ed. İsmet Parlak. 107-152. Konya: Çizgi Kitabevi, 2008.
- Fichter, Joseph. *Sosyoloji Nedir*. Çev. Nilgün Çelebi. Ankara: Anı Yayıncılık, 2002.
- Güllü, İsmail. "Prof. Dr. Ünver Günay'ın Hayatı, Eserleri ve Türk Din Sosyolojisindeki Yeri." *Turkish Studies* 13/2 (Kış 2018), xxv-xxxiv.
- Günay, Ünver. "Türkiye'de Din Sosyolojisi: Teorik ve Metodolojik Meseleler." *Toplum Bilimleri Dergisi* 1-3 (Ocak-Haziran 2006-2009), 7-46.

- Günay, Ünver. *Din Sosyolojisi Dersleri*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi Yayınları, 1993.
- Hâkimiyyet-i Milliye. “Maarif Vekili Vâsıf Beyin Beyânâtı” (9 Mart 1924), 1.
- Hasanov, Behram. “Apoloji ile Sosyoloji Arasında Din Sosyolojisi Kitapları.” *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 27/1 (Haziran 2025), 112-125.
- Hilmi Ziya. *Umumî İctimaiyat*. İstanbul: Matbaai Ebüzziya, 1932.
- İhsanoğlu, Ekmeleddin. *Darülfünun: Osmanlı’da Kültürel Modernleşmenin Odağı* İstanbul: IRCICA Yayınları, 2010.
- Jäschke, Gotthard. *Yeni Türkiye’de İslâmlık*. Çev. Hayrullah Örs. Ankara: Bilgi Yayınevi, 1972.
- Kara, İsmail. “Ahlâk Davasına ve Muallimliğe Adanmış Bir Ömür: Nurettin Topçu.” *Temaşa: Erciyes Üniversitesi Felsefe Bölümü Dergisi* 4 (2016), 6-23.
- Karasan, Mehmed. *Din Sosyolojisine Giriş: Ders Notları*. Teksir. Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, tarihsiz.
- Karasan, Mehmet. “Din Sosyolojisinin Öncüleri ve Kurucuları.” *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* IV (1953), 61-69.
- Kayıral, Melike. *Adalet ve Kalkınma Partisi’nin Liberal Muhafazakâr Söylemden Yerli ve Milli Söyleme Geçişinin Analizi*. Bartın: Bartın Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Doktora Tezi, 2024.
- Kaynar, Reşat. “Giriş.” *Türkiye’yi Lâikleştiren Yasalar: 3 Mart 1924 Tarihli Meclis Müzakereleri ve Kararları*. Haz. Reşat Genç. xvii-xxx. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 1998.
- Koştas, Münir. “Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi.” *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* XXXI (1989), 1-27.
- Köse, Ali (der.) *Sekülerizm Sorgulanıyor: 21. Yüzyılda Dinin Geleceği*. İstanbul: Ufuk Kitapları, 2002.
- Köse, Ali ve Ali Ayten. “Sigmund Freud ve Din Görüşü.” *Sosyal Teoride Din*. Ed. Cevat Özyurt ve İbrahim Mazman. 335-349. Ankara: Hece Yayınları, 2015.
- Kurt, Abdurrahman. *Din Sosyolojisi*. Bursa: Dora Yayınları, 2011.
- Kurtkan Bilgiseven, Âmiran. *Din Sosyolojisi*. İstanbul: Filiz Kitabevi, 1985.
- Kurtkan, Âmiran. *Sosyolojik Açıdan Tasavvuf ve Laiklik*. İstanbul: Kutsun Yayınevi, 2. Bs., 1977.
- Kuşçuoğlu, Aslıhan. *İlahiyat Eğitimi Üzerine Akademisyen Görüşleri Çerçevesinde Nitel Bir Araştırma*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2023.
- Küçükcan, Talip (Ed.) *Din Sosyolojisi*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 2010.
- Küçükcan, Talip. “Din ve Devlet İlişkileri.” *Din Sosyolojisi*. Ed. Talip Küçükcan. 104-124. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 2010.
- Malinowski, Bronislaw. *Büyük, Bilim ve Din*. Çev. Saadet Özkal. İstanbul: Kabcacı Yayınları, 1990.
- Mehmet İzzet. “Yeni İctimaiyat Dersleri.” *Mehmet İzzet (1891-1930) ve Ulusalçı Sosyal Felsefesi*. Haz. Mahmut Çoşkun Değirmencioğlu. 383-683. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 2002.
- Mert, Nuray. *Laiklik Tartışmasına Kavramsal Bir Bakış*. İstanbul: Bağlam Yayıncılık, 1994.
- Morris, Brian. *Din Üzerine Antropolojik İncelemeler*. Çev. Tayfun Atay. Ankara: İmge Kitabevi, 2004.
- Nazıroğlu, Bayramali. “İlahiyat Fakültelerinde Din Eğitimi ve Sorunları.” *Türkiye’de Din Eğitimi ve Sorunları*. Ed. Mustafa Köylü. 169-208. İstanbul: DEM Yayınları, 2018.
- Nazıroğlu, Bayramali. *Derdimiz İlahiyat: Akademisyenlerin Gözünden İçerik Kritik Bakış*. İstanbul: Okur Akademi, 2020.
- Öcal, Mustafa. *Kuruluşundan Günümüze Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi*. İstanbul: Özal Matbaası, 2006.
- Öcal, Mustafa. *Osmanlı’dan Günümüze Türkiye’de Din Eğitimi*. İstanbul: Düşünce Kitabevi Yayınları, 2011.
- Önal Akkaş, Sema. *Giambattista Vico’nun ‘Yeni Bilim’ Adlı Eserinin Felsefe Tarihindeki Yeri*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2003.
- Özyurt, Cevat. “Marx’ta Yanılsama ve İdeoloji Olarak Din.” *Sosyal Teoride Din*. Ed. Cevat Özyurt ve İbrahim Mazman. 131-176. Ankara: Hece Yayınları, 2015.
- Sadak, Necmettin. *Toplumbilim Sosyolojisi*. İstanbul: Maarif Bakanlığı Yayınları, 1945.
- Sain, Kadir. *Cumhuriyet Dönemi Lise Sosyoloji Ders Kitaplarında İdeolojik İçerik*: Mehmet İzzet-Necmettin Sadak. Ankara: Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018.
- Sanay, Eyyüp. *Hilmi Ziya Ülken*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1986.
- Selçuk, Mustafa. *İstanbul Darülfünun Edebiyat Fakültesi: 1900-1923*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2010.
- Sezen, Yümnü. “Sunuş.” *Türk Din Sosyolojisinde Mehmet Rami Ayas*. Kevser Gülçiçek Ayas. 7-8. İstanbul: İz Yayıncılık, 2012.
- Sezen, Yümnü. *Sosyolojide ve Din Sosyolojisinde Temel Bilgiler ve Tartışmalar*. İstanbul: İFAV Yayınları, 1990.
- Solmaz, Bünyamin ve İhsan Çapcıoğlu (Der.) *Din Sosyolojisi: Klasik ve Çağdaş Yaklaşımlar*. Konya: Çizgi Kitabevi, 2006.
- Solmaz, Bünyamin. “Türkiye’de Din Sosyolojisi Öğretiminin Sorunları.” *Türk Din Sosyolojisinin Temel Sorunları Sempozyumu*. 363-375. Çorum: Gazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2005.
- Songur, Haluk. “Hukuk Tarihi Bakımından Osmanlıdan Cumhuriyete Yükseköğretim Meselesi -YÖK’ün İlahiyat Fakülteleri Lisans Program Değişikliği Bağlamında-.” *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 30 (2013), 191-211.
- Şahin, Mehmet. *Andrew Lang’in Eserlerinde Din ve Yüce Tanrı Kavramı*. Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2002.

- Şapolyo, Enver Behnan. *Ziya Gökalp: İttihadi Terakki ve Meşrutiyet Tarihi*. İstanbul: Güven Basımevi, 1943.
- Şentürk, Recep. *Yeni Din Sosyolojileri: Batıda 1960 Sonrası Arayışlar*. İstanbul: Gelenek Yayıncılık, 2004.
- Taplamacıoğlu, Mehmet. "Din Sosyolojisi Çalışmaları: Batıda ve Bizde." *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* VII (1960), 55-61.
- Taplamacıoğlu, Mehmet. *Din Sosyolojisi: Giriş*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1961.
- Taplamacıoğlu, Mehmet. *Din Sosyolojisi*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1963.
- Taplamacıoğlu, Mehmet. *Genel Sosyoloji Üzerine Bir Deneme*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1969.
- Taş, Kemaleddin. "Din Sosyolojisi Öğretimi: Problemler ve Çözüm Önerileri." *Türk Din Sosyolojisinin Temel Sorunları Sempozyumu*. 353-361. Çorum: Gazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2005.
- Thompson, Ian. *Odaktaki Sosyoloji: Din Sosyolojisine Giriş*. Çev. Bekir Zakir Çoban. İstanbul: Birey Yayıncılık, 2004.
- Tok, Murat. *Cumhuriyetin Yurttaş İnşa Projesinde Lise Sosyoloji Ders Kitaplarının Etkisi (1923-1938)*. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Topçu, Nurettin. *Sosyoloji*. İstanbul: Kurtulmuş Basımevi, 1952.
- Tüfekçi Akcan, Aysel – Malkoç, Serdar – Kızıltan, Ömer. "Akademisyenlere Göre Akademi ve Akademik Kültür." *Abant İzzet Baysal Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi* 18/1 (2018), 569-591.
- Tümer, Günay. "Din, Genel Olarak Din." *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 9/312-320. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Türe, Osman. *Yünni Sezen'in Din ve Toplum Görüşleri*. Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022.
- Türkiye Cumhuriyeti Anayasa Mahkemesi. "1924 Anayasası." Erişim 09 Ekim 2025. <https://www.anayasa.gov.tr/tr/mevzuat/oncelki-anayasalar/1924-anayasasi/>
- Ulusoy, İ. Turgut. *İslâm Felsefesi ve Din Sosyolojisi*. İstanbul: Hisar Yayınevi, 1971.
- Ülken, Hilmi Ziya. "Birkaç Söz." *Din Sosyolojisi*. Mehmet Taplamacıoğlu. v-viii. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1963.
- Ülken, Hilmi Ziya. *Dinî Sosyoloji*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1943.
- Ülken, Hilmi Ziya. *Dünyada ve Türkiye'de Sosyoloji Öğretim ve Araştırmaları*. İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2008.
- Vico, Giambattista. *Yeni Bilim*. Çev. Sema Önal. Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2007.
- Vural, Mehmet. "Ord. Prof. Hilmi Ziya Ülken: Bibliyografik Bir Monografi Denemesi," *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 21/41 (2023), 51-131.
- Vural, Mehmet. *Hilmi Ziya Ülken*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2. Bs., 2019.
- Yalvaç, Mehmet. "İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nde Sosyoloji Eğitiminin Tarihçesi I: 1912-1982." *Kubbealtı Akademi Mecmuası* 14/1 (Ocak 1985), 57-72.
- Yalvaç, Mehmet. "İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nde Sosyoloji Eğitiminin Tarihçesi II: 1912-1982." *Kubbealtı Akademi Mecmuası* 14/ 2 (Nisan 1985), 59-72.
- Yaşa, Rozerin. *Öğretim Elemanlarının Görüşlerine Göre Üniversite Özerkliği ve Akademik Özgürlük*. Ankara: Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Doktora Tezi, 2024.
- Yılmaz, Selman. "İlahiyat Fakültelerinde Din Sosyolojisi Disiplini: Geçmiş ve Geleceğe Bakış." *Cumhuriyet'in 100. Yılında Türkiye'de İlahiyat Eğitimi*, Ed. İrfan Aycan ve diğ. 693-663. Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınları, 2023.
- "Yüz Birinci Birleşim." *T.B.M.M. Tutanak Dergisi* 20 (04.06.1949), 269-299.
- Zuckerman, Phil. *Din Sosyolojisine Giriş*. Çev. İhsan Çapcıoğlu ve Halil Aydınalp. Ankara: Birleşik Kitabevi, 2006.